

PHOENIX

H

O

E

N

I

X

54,2
2008

LEIDEN 2008

EX ORIENTE LUX

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Drs. D.L. Noordhof, Fuutstraat 12, 3815 JP Amersfoort
AMSTERDAM	Drs. W. Waal, Allard Piersonstraat 7 ^I , 1053 ZX Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. Drs. E.J.J.E. de Ruiter, Landgraafstraat 88, 6845 ED Arnhem
DORDRECHT	P.M.L. Verstappen, Haaswijkweg west 52, 3319 GD Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Drs. A. Kooij, Noordervaart 69, 1841 JB Stompvoren
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Vacature
LEIDEN	Drs. T.J.H. Krispijn, De Sitterlaan 114, 2313 TS Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mevr. Opdenakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
ROTTERDAM	Mevr. G. Linke, Dempostraat 204, 3029 CM Rotterdam
TWENTE	Mevr. J.B.C. Bloemen, Schiltstraat 7, 7631 BR Ootmarsum
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Mevr. F.N.Th. Groenewoud, Rustoordlaan 23, 7211 AV Eefde
BELGIË	Dr. T. Boiy, Onderzoekseenheid Nabije Oosten Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Reconstructie van de Ishtar-poort van Babylon (6e eeuw v. Chr.). Uit: E. Unger, *Babylon, die heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier*. Berlin 1931.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Ptolemaeus II Philadelphus en zijn echtgenote Arsinoë II.
Zie het artikel van M.A.J. Heerink in dit nummer.

INHOUD

Van de redactie	94
Personalia Orientalia	95
De steen van Job gevonden.....	RÉNIE VAN DER PUTTE,
.....	ARIAN VERHEIJ EN JOOST VERMEULEN
.....	99
Basileus en Farao	MARK HEERINK
Van Judah tot Yehud	DINY BOAS-VEDDER
	105
	128

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. BOERTIEN, J. VAN DIJK, M. POPOVIĆ, W. WAAL, C. WAER-ZEGGERS.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 30.00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 15.00. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix* en de *Nieuwsbrief*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*.

Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux is: Dr. J.G. DERCKSEN (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris), Dr. R.J. DEMARÉE (Egyptologie), Prof. dr. M.S.H.G. HEERMA VAN VOSS (Egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten), Dr. M.J. DIJKSTRA (West-Semitische filologie en Levant).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Dr. D.J.W. MEIJER (voorzitter), Prof. dr. R.B. TER HAAR ROMENY (secretaris); Dr. B.J.J. HARING (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE (publicaties); Dr. J.G. DERCKSEN (publicaties); Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met de afdelingen); Drs. T.J.H. KRISPIJN (website); Dr. M.J. RAVEN (lezingslijst); Prof. dr. A. Schoors (België); Mw. drs. W. WAAL (redactie *Phoenix*).

Dr. T. BOIJ, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

Voor u ligt de nieuwe Phoenix, een gevarieerd en verrassend nummer. Geïnspireerd door de bijdrage van Meindert Dijkstra in Phoenix 53,1 gingen Rénie van der Putte, Arie Verheij en Joost Vermeulen in november 2007 op zoek naar de Steen van Job. Zij brengen verslag uit van hun boeiende reis en tonen ons prachtige foto's in de bijdrage „De Steen van Job gevonden”. Vervolgens laat Mark Heerink ons

kennis maken met de literaire kringen van het vroeg-Ptolemeïsche Egypte (3^e eeuw v. Chr.). Door middel van een nauwgezette lezing van Idylle 17 van Theocritus toont hij aan dat Griekse dichters in Alexandrië niet alleen door de eigen poëtische traditie beïnvloed werden maar ook door de eeuwenoude Egyptische cultuur. Tot slot brengt Diny Boas-Vedder in kaart wat recente opgravingen ons vertellen over de geschiedenis van Juda in de 6^e tot 4^e eeuw v. Chr.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op vrijdag 23 november 2007 aanvaardde dr. J.J.M. Hazenbos het ambt van bijzonder hoogleraar Hettitisch en de verwante Anatolische talen en culturen alsmede de geschiedenis van Anatolië in de preklassieke periode aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam (UvA). De leerstoel is ingesteld vanwege de Allard Pierson Stichting. In zijn oratie, getiteld *Hettitische schrijvers, schriften en schrijfmateriaal*, behandelde hij de twee schriften die in het Hettitische rijk in omloop waren, te weten het van de Babyloniërs overgenomen spijkerschrift dat op kleitabletten werd geschreven en het inheems Anatolische hiërogliefenschrift, dat we kennen van zegelafdrukken en rotsreliëfs. Daarnaast besprak hij de rol van de twee typen schrijvers ('kleitabletschrijvers' en 'houttabletschrijvers') die in de Hettitische teksten voorkomen.

Joost Hazenbos houdt zich als hoogleraar bezig met het onderwijs in de Hettitische taal en literatuur en met de politieke geschiedenis en cultuurgeschiedenis van Anatolië, in het bijzonder die van het Hettitische rijk. Zwaartepunten in zijn onderzoek zijn de Hettitische cultuurgeschiedenis (waaronder de godsdienst, een centraal thema in zijn proefschrift over de Hettitische cultusinventarissen) en de grammatica van het Hurritisch: een niet-Indo-europese taal die naast het Hettitisch in Anatolië gesproken werd.

Op 28 en 29 april 2008 organiseerde het Qumran Instituut een internationaal symposium ter ere van Florentino García Martínez bij zijn emeritaat als hoogleraar in de Godsdienst en Literatuur van het vroege Jodendom met speciale aandacht voor de Qumrangeschriften en als directeur van het Qumran Instituut. Tijdens het symposium werd Professor García Martínez geridderd in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Aansluitend hield García Martínez op 29 april zijn afscheidsrede *Rethinking the Bible: Sixty Years of Dead Sea Scrolls Research and Beyond*.

In zijn afscheidsrede benadrukte García Martínez het anachronisme van het idee van de Bijbel voor de situatie van 2000 jaar geleden. Er was geen afgesloten lijst van gezaghebbende boeken waarvan de tekst vastlag. Om het begrip van gezaghebbende teksten niet anachronistisch, maar in de historische context te begrijpen, ging García Martínez nader in op twee zaken: 1. tekstuele pluriformiteit en uniformiteit; 2. toeschrijving van gezag aan teksten.

García Martínez knoopte onder meer aan bij de afscheidsrede van zijn illustere voorganger Professor Adam van der Woude. Er is onvoldoende bewijs voor Van der Woudes stelling dat naast de tekstuele pluriformiteit van Qumran in de tempel

in Jeruzalem een uniforme teksttraditie van de Bijbelse boeken bewaakt werd, die na de verwoesting in 70 n. Chr. dominant werd. Volgens García Martínez is de tekstuele pluriformiteit van Qumran representatief voor de situatie in heel Palestina in die periode. Ook het fenomeen van tekstuele standaardisering is van latere datum. Pluriformiteit en niet-gestandaardiseerde teksten zijn misschien vanuit een canoniek, anachronistisch perspectief een probleem, maar historisch niet.

Van de verschillende strategieën om gezag aan teksten toe te kennen, lichtte García Martínez er twee in het bijzonder uit. Ten eerste, de strategie van openbare exegetische interpretatie van oude profetische teksten, past hun betekenis aan een nieuwe context aan en gebruikt ze om nieuwe theologische ideeën te introduceren. Ten tweede, in Qumran was de „stem van de Leraar der Gerechtigheid” gezaghebbend, want aan hem was de ware interpretatie van profetische teksten rechtstreeks geopenbaard, hem in staat stellend om op te treden als profeet. Deze laatste strategie hoeft niet beperkt te zijn geweest tot Qumran. Ook nieuwtestamentische auteurs gebruikten een soortgelijke strategie.

Op 31 januari 2008 promoveerde Izaak Jozias de Hulster aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift getiteld *Illuminating Images: An Iconographic Method of Old Testament Exegesis with Three Case Studies from Third Isaiah*. Promotoren waren Prof. dr. B.E.J.H. Becking, Dr. M. Dijkstra en Dr. K.J.H. Vriezen. In dit onderzoek is De Hulster uitgegaan van de vraag „hoe biedt het oudoriëntaalse beeldmateriaal mogelijkheden om tot een beter begrip van de Hebreeuwse bijbel (het Oude Testament) te komen?” Dit leidde tot het ontwerpen van een model voor iconografische exegetische van het Oude Testament. Het gaat daarbij om een methode die beeldmateriaal uit het Oude Nabije Oosten betreft bij de uitleg van de tekst.

Teksten maken deel uit van een communicatieproces en zij gebruiken daarbij beelden, zeker waar beeldspraak wordt aangewend, zoals in profetische en poëtische teksten van het Oude Testament. De Hulster wijst erop dat ook materiële beelden, voorstellingen en afbeeldingen, een vorm van communicatie zijn. Beide groepen, tekstuele en materiële beelden, zijn een neerslag van denk-beelden en geven toegang tot de gedachtewereld van de auteurs (*mental map*).

Hoewel al enkele decennia exegetische studies waarin ook gebruik is gemaakt van oudoriëntaals beeldmateriaal, verschenen zijn, met name uit kringen van de Freiburgse School, stelde De Hulster vast dat een systematische en theoretische onderbouwing aan deze werkwijze ontbrak. Na een diepgaande analyse van verschenen publicaties op dit gebied ontwerpt De Hulster op basis van inzichten van cognitieve archeologie, iconografie en metafoorthorie een systematische methode en past deze tenslotte toe op enkele teksten uit Jesaja 55-66.

Op 27 april 2007 aanvaardde Dr. Jürgen K. Zangenberg het ambt van hoogleraar op het gebied van het Nieuwe Testament en vroegchristelijke letterkunde aan de Universiteit Leiden. De titel van zijn oratie luidde: *Dry Bones – Heavenly Bliss: Tombs, Post-Mortal Existence and Life-After-Death in Ancient Judaism*. Professor Zangenberg betoogde dat de culturele en historische context van het vroege Jodendom en Christendom niet alleen op basis van teksten moet worden bestudeerd.

Materiële cultuur, archeologie, biedt belangrijke data om in samenhang met tekstueel onderzoek de complexe werkelijkheid van dagelijks leven, cultuur en ideeën te bestuderen.

Als voorbeeld ging Zangenberg nader in op gebruiken en ideeën omtrent dood en begrafenis. Bij een Joodse begrafenis hoorden geen religieuze functionarissen of offers. De familie zorgde voor de begrafenis en de rouw (gebeden, zang) vond plaats in huis, op weg naar het graf en bij het graf. Na gewassen te zijn, werd het lichaam in linnen gewikkeld en neergelegd op de rug in ofwel een familiegraf uitgehouwen in de rotsen, ofwel een individueel graf in een schacht in de grond. Er werden over het algemeen geen speciale objecten geplaatst in het graf.

De meeste informatie over Joodse ideeën over wat er na de dood is, komt van teksten. Deze geven verschillende visies weer. Traditioneel gezien werd een dode verenigd met de voorouders, maar verschillende ideeën over het leven na de dood ontwikkelden zich vanaf de 3de eeuw v. Chr. volgens welke de doden niet verdwenen waren (1 Henoch; Daniël 12:1-3; 2 Makkabeeën 7; Wijsheid van Salomo). Na de dood was er een goddelijk oordeel, waarbij de rechtvaardigen beloond en de zondaars werden gestraft. De doden verbleven op een plek in de kosmos, onbereikbaar voor gewone stervelingen. Ook waren er ideeën dat de doden zich voegden bij de sterren, of dat de rechtvaardigen door God weer tot leven werden gewekt. Zangenberg benadrukte dat er geen homogene theologie van opstanding was, maar variëteit in opvattingen over het leven na de dood, die niet vanzelfsprekend waren. Er waren ook Joden die op geen enkele wijze een terugkeer uit het rijk der doden voor mogelijk achtten.

Op 20 juni 2008 reikte de Koninklijke Hollandse Maatschappij der Wetenschappen de Keetje Hodshon Prijs 2008 uit aan Dr. Mladen Popović, adjunct-directeur van het Qumran Instituut van de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij kreeg de prijs, een penning en een geldbedrag van € 12.000, voor zijn met *cum laude* bekroonde dissertatie *Reading the Human Body: Physiognomics and Astrology in the Dead Sea Scrolls and Hellenistic-Early Roman Period Judaism* en zijn verdere publicaties. De dissertatie is opgenomen in de serie *Studies on the Texts of the Desert of Judah*, uitgegeven door Brill, Leiden, 2007. Zie *Phoenix* 53,2/3 voor een artikel van Popović en www.rug.nl/qumraninstitute.

De Keetje Hodshon prijs op het gebied van wijsbegeerte/godgeleerdheid wordt één keer in de vier jaar aan een jonge excellente onderzoeker uitgereikt. Vroegere prijsdragers op dit gebied waren Wim Drees en Lodi Nauta. Op het gebied van de literatuur- en historische wetenschappen werd de prijs onder andere aan Frits van Oostrom en Willem Frijhoff toegekend. Zie www.hollmij.nl.

DE STEEN VAN JOB GEVONDEN

RÉNIE VAN DER PUTTE, ARIAN VERHEIJ EN JOOST VERMEULEN

In *Phoenix* 53,1 beschrijft Meindert Dijkstra hoe hij in 2004 in Sjeich Sa'ad op zoek is geweest naar de zogeheten Steen van Job. Hij verwachtte deze steen aan te treffen in, of onder het puin van, een moskee op het hoogste punt van het dorp. Door omstandigheden lukte het hem toen niet om daar te komen.¹ In november 2007 waren wij op onze beurt, en voorzien van Dijkstra's goede wensen, in Sjeich Sa'ad, een plaatsje in de Hauran in het zuiden van Syrië. Bij de resten van de inderdaad ingestorte moskee wisten de bewoners van het pand dat helemaal op de top van de heuvel staat ons te vertellen dat de steen daar wel degelijk was geweest. Maar sinds een opgraving in de afgelopen zomer was hij te zien in het museum van Dara. Ze toonden ons ook de plaats van de opgraving en de diepe kuil waar de steen uit gehaald was (afb. 1). In Dara troffen wij de steen daadwerkelijk

Afb. 1. De ruïne van de moskee van Sjeich Sa'ad en de vindplaats van de faraonische 'Steen van Job'. De foto's bij dit artikel werden gemaakt door Rénie van der Putte.

¹ Meindert Dijkstra, Op zoek naar de woonplaats en de steen van Job (Sjeich Sa'ad), *Phoenix* 53,1 (2007), 31-44.

aan, opgesteld naast de hoofdingang van het in 2006 geopende museum. We spraken zelfs kort met de conservator, Dr. Qasem al-Mohammed, die bij de opgraving betrokken was geweest. Of de opgraving verband hield met Dijkstra's onderzoek werd uit dat gesprek niet duidelijk.

De steen

De Steen van Job is een indrukwekkend basaltblok van ruim 3 meter hoog, ruim 1 meter breed en ca. 50 cm dik (afb. 2).² Hij bestaat uit twee delen, want een horizontale breuk ongeveer halverwege lijkt wel opzettelijk

Afb. 2. De faraonische 'Steen van Job' uit Sjeich Sa'ad bij de ingang van het museum van Dara.

² Frederic Hrozny, Discoveries in the land of Job, *The Illustrated London News* (25 juni 1927), 1162 e.v., geeft een hoogte van 311 cm.

te zijn aangebracht. Het onderste deel is ook in twee stukken gebroken, maar dat ziet er eerder uit als een beschadiging. Het materiaal basalt doet vermoeden dat hij ter plaatse, althans in de basaltrijke Hauran, is vervaardigd.

De steen is al vrij lang bekend, en er is ook over gepubliceerd, het laatst in de jaren '20 en '30 van de 20ste eeuw, en onder andere door Bedřich Hrozný, die er ook foto's van maakte.³ Volgens de geleerde consensus heeft de Steen van Job in werkelijkheid niets met Job, en alles met Farao Ramses II te maken. Die zou hem in de 13e eeuw voor de gewone jaartelling hebben opgesteld tijdens een militaire campagne in de regio, mogelijk in verband met de slag bij Kadesj. Dijkstra had al opgemerkt dat de term 'Steen van Job' de lokale bevolking niets zei, en onze zegslieden spraken zonder aarzeling en trefzeker over de 'faraonische' steen. Zoals de steen er thans bij staat is het faraonische karakter overigens niet zo makkelijk te zien. Hij is sterk verweerd. Sporen van bewerking zijn wel te onderscheiden, maar de reconstructie die Schumacher in 1884 maakte⁴ (en waarvan een kopie ook aan de deurpost in Dara hing) zou vandaag niet meer mogelijk zijn. Een verdere aanwijzing voor Ramses II als de vader van onze steen is mogelijk te vinden in een wel goed leesbare basalten orthostaat die zich in het Nationaal Museum te Damascus bevindt en die is gevonden in Al-Kiswah, ten noorden van Sjeich Sa'ad. Een uitvoerige analyse van de steen door Dijkstra, mede op basis van onze foto's, is nu in voorbereiding.

Job / Ajjoeb in Sjeich Sa'ad

Sjeich Sa'ad wordt doorgaans geïdentificeerd met het Bijbelse Karnaim of Astarot-Karnaim (Amos 6,13, Genesis 14,5). De huidige Tel Astara ligt enkele kilometers verderop. In het Assyrische rijk was het onder de naam Qirini een provinciehoofdstad. Vanuit het Oude Testament is er geen reden om deze plaats met Job te verbinden. Het land Oets waarvan het boek Job spreekt, is nooit tot algemene tevredenheid gelocaliseerd. Maar de streek rond Karnaim / Sjeich Sa'ad is altijd wel een van de opties geweest.

In de volksreligie is Sjeich Sa'ad echter wel sterk verbonden met Job (in de islam de profeet Ajjoeb). Die verbinding gaat mogelijk al terug tot de 4e eeuw van de gewone jaartelling. Er bestaat een reisverslag van de christelijke pelgrima Egeria of Etheria die de plaats 'Carnea' bezocht om

³ Zie vorige noot, en zie Dijkstra voor uitgebreidere bibliografie.

⁴ G. Schumacher, Der Hiobstein, Sachrat Ejjub, im Hauran, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 14 (1891), 143.

daar te bidden in of bij de tombe van Job. Een monnik zou daar ooit een steen hebben opgegraven met de naam Job erop. De steen werd gezien als de grafsteen van Job en dus heette het dat hij daar begraven lag.⁵

Ook vandaag de dag is er, zoals Dijkstra beschrijft, een klein islamitisch heiligdom niet ver van Sjeich Sa'ad. In dit Deir Ajjoeb bevinden zich de tombe van '*sajjidna* (onze heer) of *al-nabi* (de profeet) *Ajjoeb*', en een tweede tombe. In het moeilijk leesbare opschrift boven deze laatste is mogelijk sprake van 'zijn (Ajjoeb's) kinderen' (afb. 3). Naar bouw en interieur te

Afb. 3. De graven van Job (rechtsvoor) en een van zijn kinderen (linksachter).

oordelen is het Deir Ajjoeb overigens niet erg oud. Een datering ergens in de 18de of vroege 19de eeuw lijkt meer voor de hand te liggen.⁶

⁵ M.L. McClure and C.L. Feltoe, ed. and trans., *The Pilgrimage of Etheria*. London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1919.

⁶ Er zijn ook andere plaatsen die claimen het graf van Job / Ajjoeb te hebben, zoals Viranşehir in Turkije en Salalah in Oman.

Sjeich Sa'ad

Ouder dan het Deir Ajjoeb is vermoedelijk het heiligdom in het dorp zelf, aan de voet van de heuvel waar de Steen van Job is opgegraven (afb. 4). Volgens de traditie is dit de plek waar de oorspronkelijk uit de Soedan

Afb. 4. Het heiligdom van Sjeich Sa'ad.

afkomstige Sjeich Sa'ad, de naamgever van het dorp, begraven ligt. Onder de kleine koepel aan de achterkant van het deels nog ommuurde complex ligt, omringd door een zestal vaandels, ook nu nog zijn tombe. De vaandels werden vermoedelijk gebruikt in de jaarlijkse processie die tijdens de *maulid* (geboortedag) van deze heilige werd gehouden. Navraag bij de beheerder van het heiligdom leerde dat weliswaar de *maulid* nog wel wordt gevierd maar dat de processie al heel lang geen onderdeel meer uitmaakt van de viering. Op de vraag wanneer de eerstvolgende *maulid* precies viel kwam geen eenduidig antwoord. Vermoedelijk volgen de aanhangers van Sjeich Sa'ad de islamitische kalender.

De steen in de hammam Ajjoeb

Net buiten de recent vernieuwde ommuring van het heiligdom van Sjeich Sa'ad bevindt zich de hammam Ajjoeb. Dit karakteristieke vierkante gebouw bevat een nog steeds werkzame bron waarvan gezegd wordt dat het water geneeskrachtig zou zijn. Volgens de traditie werd Job / Ajjoeb door dit water van zijn zweren genezen. De grote hoeveelheid architectuurfragmenten rondom de hammam doet vermoeden dat hij ooit deel uitmaakte van een groter complex. Op het eerste gezicht is niet direct duidelijk of dit complex verband hield met het heiligdom van Sjeich Sa'ad, zoals Dijkstra suggereert. De graven die rondom de hammam te zien zijn, liggen buiten de genoemde ommuring. Archeologisch en antropologisch onderzoek zou uitsluitsel kunnen geven over de ouderdom. Volgens vier vrouwen uit het dorp die we uitgebreid spraken - en die een treffende belichaming leken te zijn van de Soedanese connectie van Sjeich Sa'ad - werden op deze plek tot zeker het midden van de vorige eeuw nog dorpsbewoners bijgezet. Zij waren het ook die ons aan het eind van het gesprek terugbrachten bij de Steen van Job. Want, zo suggereerden zij, als we dan toch per se een 'Steen van Job' wilden, moesten we maar eens in de hammam gaan kijken. Daar zou zich de steen bevinden waarop de heilige Ajjoeb zat toen hij om genezing vroeg. En inderdaad. Op de bodem van de bron ligt een grote, platte steen (afb. 5). De Steen van Job? Wie het weet mag het zeggen.

Afb. 5. De hammam met de heilige bron van Job.

BASILEUS EN FARAO

EGYPTISCHE INVLOEDEN IN *IDYLLE* 17 VAN THEOCRITUS*

MARK HEERINK (UNIVERSITEIT LEIDEN)

In de vroege derde eeuw v. Chr., het begin van de Hellenistische tijd, ontstond in Alexandrië een nieuw soort poëzie. Door de patronage van Ptolemaeus II Philadelphus, de tweede telg van het Macedonische geslacht van de Ptolemeeën, die na Alexander de Grote de scepter over Egypte zwaaiden, konden geleerden *annex* dichters zoals Callimachus, Theocritus en Apollonius van Rhodos in het Mouseion en zijn beroemde bibliotheek hun wetenschappelijke en poëtische werkzaamheden met elkaar combineren. Hierdoor ontwikkelde zich een geleerd soort poëzie, waarin ontdekkingen in allerlei wetenschappelijke disciplines hun weerslag kregen. In letterkundig opzicht konden deze dichters zich zoals nooit tevoren zelfbewust in een Griekse literatuurgeschiedenis plaatsen. Met behulp van postmoderne literatuurtheorie, waarbij een begrip als intertekstualiteit een centrale rol speelt, zijn classici inmiddels veel te weten gekomen over de manier waarop Alexandrijnse poëzie zich aan de ene kant in een rijke traditie wist te plaatsen, maar aan de andere kant origineel wist te zijn.¹ Bovendien is duidelijk geworden dat Romeinse dichters zich op hun beurt sterk hebben laten beïnvloeden door hun Hellenistische voorgangers.²

De Griekse dimensie van Hellenistische poëzie is zonder meer belangrijk, maar een ander vernieuwend aspect van de Alexandrijnse dichtkunst is lange tijd onderbelicht gebleven. Recent onderzoek maakt steeds meer duidelijk dat Callimachus en consorten, schrijvend in een land met een eeuwenoude cultuur, zich ook door de Egyptenaren hebben laten beïnvloeden.³ In dit artikel zal ik als voorbeeld van deze beïnvloeding *Idylle* 17 van Theocritus behandelen, een lofdicht op Ptolemaeus II Philadelphus. In recente literatuur werden in dit gedicht al bepaalde faraonische elementen herkend, maar dit gebeurde allerm minst systematisch en eerder terughoudend.⁴ Mijns inziens

* Dit is een uit het Engels vertaalde en bewerkte versie van een artikel dat zal verschijnen als "Merging Paradigms: Translating Pharaonic Ideology in Theocritus' *Idyll* 17" in Rollinger e.a. 2009.

¹ Een recent overzichtswerk is Fantuzzi en Hunter 2004.

² Zie bv. Hunter 2006.

³ De enige uitgebreide studie is Stephens 2003, die Egyptische invloeden in de poëzie van de grote drie Hellenistische dichters behandelt: Callimachus, Theocritus en Apollonius' Rhodius.

⁴ Stephens 2003, 147-70; Hunter 2003, 23-4; 46-53 (vooral de verzen 86-92 van *Id.* 17).

is de Egyptische dimensie essentieel voor een goed begrip van *Idylle* 17. Ik zal laten zien dat Theocritus in zijn lofdicht de Egyptische status van Philadelphus als farao consequent in het Grieks “vertaalt” door de koning met het goddelijke te associëren. Om dit te kunnen doen, is het nodig om eerst de literaire genres te bespreken waartoe *Idylle* 17 behoort, omdat daarin de ingang tot de Egyptische dimensie van het gedicht te vinden is. In de appendix kan de lezer de volledige Griekse tekst en een Nederlandse vertaling van het gedicht vinden.

Encomium en hymne: Philadelphus de sterfelijke god

De innovatieve dichter Theocritus, die de bucolische poëzie uitvond, lijkt in eerste instantie met *Idylle* 17 een tamelijk conventioneel gedicht te hebben geschreven. Het is namelijk duidelijk gebaseerd op traditionele *Homerische hymnen* voor de goden. Daarnaast heeft het gedicht duidelijk het *format* van een zogenaamd retorisch proza encomium. Traditioneel geldt de Griekse redenaar Isocrates als de uitvinder van dit genre met zijn encomium voor de Griekse koning Euagoras uit 360 v. Chr. In dit encomium beweert Isocrates dat hij als eerste de deugden van een mens *in proza* prijst, maar hij was ook innovatief in zijn gebruik van *topoi*, onderwerpen, die hij voor dit genre min of meer vastlegde, evenals de volgorde waarin ze behandeld moesten worden. In Theocritus’ tijd was het proza encomium een gevestigd genre met meer dan een eeuw aan theorievorming in retorische handboeken. Door de combinatie met het genre van de *Homerische hymne* was *Idylle* 17 behoorlijk vernieuwend. Er is geen vergelijkbaar hybride gedicht uit de Hellenistische tijd tot ons gekomen.

De combinatie van literaire genres en de verwachtingen die daardoor worden opgeroepen bij de (antieke) lezer leveren interessante spanningen op in het gedicht, die de sleutel tot de Egyptische dimensie van het stuk vormen. Daarom zal ik nu eerst stelselmatig laten zien hoe de twee genres in het gedicht vorm krijgen.

In het eerste deel van het gedicht, de verzen 1-12, wordt Philadelphus vooral geassocieerd met de Griekse oppergod Zeus. We lijken aanvankelijk zelfs met een hymne voor Zeus te maken te hebben, aangezien de god meteen het onderwerp van gesprek is. In de verzen 3-4 wordt Philadelphus echter omschreven als de “voortreffelijkste der mannen” en in het volgende vers wordt hij geassocieerd met de zogenaamde “heroën” (ἥρωες), die Hesiodus ook wel ἡμίθεοι (“halfgoden”) noemt; het betreft hier het menselijk geslacht dat vóór ons eigen, ijzeren geslacht op aarde leefde. In vers 8

wordt nadrukkelijk gesteld dat we met een hymne te maken hebben, maar in het volgende vers wordt een typisch kenmerk van het proëmium van het proza encomium geïntroduceerd: het aanduiden van de moeilijkheid van de taak, omdat het onderwerp zo groot is.

De verzen 13 t/m 57 behandelen Philadelphus' ouders en komen daarmee overeen met het tweede deel van het proza encomium dat de γένος ("familie") van de geadresseerde tot thema heeft. De overgang van proëmium naar *genos* is duidelijk gemarkeerd door het nadrukkelijke ἐκ πατέρων ("door zijn afkomst") in vers 13. Eerst wordt Philadelphus' vader, Ptolemaeus Soter, besproken in de verzen 13-33. Hij bevindt zich bij een soort symposium in Zeus' verblijf op de Olympus samen met Alexander, zijn voorganger als farao van Egypte, en de door hen beiden als voorvader geclaimde Heracles, de zoon van Zeus. Opnieuw wordt Philadelphus dus met de oppergod in verband gebracht, nu als diens nakomeling. De scène is ook hymnisch te noemen, aangezien ze is gebaseerd op de opening van de *Homerische Hymne voor Apollo*.

Vervolgens wordt Philadelphus' moeder Berenice besproken in de verzen 34-57. Ze wordt vooral in verband gebracht met Aphrodite, "die haar delicate handen legde op Berenices welriekende boezem" (37) en de koningin na haar dood vergoddelijkte tot σύνναος θεός, wat concreet inhield dat beelden van Berenice in Aphrodite's tempels werden geplaatst. In de verzen 53-57 wordt Philadelphus vervolgens vergeleken met de Homerische helden Achilles en Diomedes. De toepassing van het epitheton αἰχμητῆς ("lansman") op vader en zoon Ptolemaeus (56-7) benadrukt dat Philadelphus niet onderdoet voor zijn vader. De vergelijking van vader en zoon met Achilles en Diomedes en hun vaders lijkt zelfs te suggereren dat Philadelphus zijn vader Soter heeft overtroffen, aangezien beide Homerische helden hetzelfde met hun vaders hebben gedaan. Het toekennen van Soter's militaire kwaliteiten aan zijn zoon staat in ieder geval vooral in het teken van de legitimatie van Philadelphus' positie als koning en opvolger van Soter.

De verzen 58-76 behandelen Philadelphus' geboorte op het eiland Kos en komen overeen met het derde deel van het retorisch proza encomium, waarin de γένεσις ("geboorte") van de *laudandus* wordt beschreven. Een belangrijk kenmerk van dit deel van het encomium is het noemen van bijzondere gebeurtenissen voor of tijdens de bevalling. In *Idylle 17* wordt dit gerealiseerd door de driedubbele kreet van een adelaar, de vogel van Zeus, die hiermee zijn goedkeuring laat blijken. De hele *genesis*-sectie is ook erg hymnisch van aard vanwege de duidelijke verwijzingen naar de geboorte van Apollo op het eiland Delos in de *Homerische Hymne voor Apollo*, waar het eiland de pasgeborene net als in *Idylle 17* toespreekt, en vanwege de

overeenkomsten met Callimachus' *Hymne voor Delos*, geschreven in de stijl van de *Homerische Hymnen*.

Na deze sectie wordt de structuur van het encomium wat meer losgelaten. Zo is de traditionele sectie over παιδεία / ἀνατροφή ("opvoeding"), die de jeugd van de toegesprokene behandelt, afwezig, en krijgen de πράξεις ("daden"), die verreweg het belangrijkste onderdeel van een encomium vormen, een wat ongebruikelijke invulling. Vaak worden de πράξεις κατὰ πόλεμον ("in oorlogstijd") onderscheiden van de πράξεις κατ' εἰρήνην ("in vredestijd"), maar Theocritus beschrijft de resultaten van Philadelphus' daden. De verzen 77-94, met hun lof van Egypte en opsomming van Philadelphus' territoriale acquisities en militaire macht, lijken een alternatief voor de daden in oorlogstijd. Weer wordt Philadelphus met Zeus in verband gebracht. Waar Zeus regen geeft aan andere landen, maakt de Nijl Egypte vruchtbaarder dan welk land dan ook (77-80). Door implicatie lijkt Zeus ook verantwoordelijk voor de vruchtbaarheid van Egypte. Dit wordt bevestigd door een etymologisch spel met διερός ("nat") en Ζεύς (gen. Διός) in vers 80:⁵ "wanneer de overstromende Nijl de natte (διεράν) aarde breekt". De reden voor de speciale zorg die Egypte in vergelijking met andere landen van Zeus krijgt, moet worden gezocht in de eerdere verzen 71-6, waaruit bleek dat van alle koningen die Zeus dierbaar zijn, Philadelphus een bijzondere plaats inneemt.

De volgende sectie, die wordt gevormd door de verzen 95-105, lijkt een alternatief voor de daden in vredestijd. In deze passage worden de ὄλβος ("rijkdom") van Philadelphus, alsmede de vrede en welvaart van Egypte, die het resultaat zijn van zijn militaire kwaliteiten, geprezen. Ook wordt opnieuw zijn positie als koning en opvolger van Soter gethematiseerd, en weer overtreft Philadelphus zijn vader:

"Zó een man is hij die zetelt in de brede vlakten, de blonde Ptolemaeus, die zijn speer weet te zwaaien en die heel zorgvuldig zijn gehele vaderlijk erfdeel hoedt zoals het een goede koning betaamt; en zelf verwerft hij er nog bezit bij". (102-5)

In eerste instantie lijken de welvaart en vrede van Egypte geheel Philadelphus' eigen verdiensten, maar wanneer we denken aan de speciale band tussen Zeus en de koning (zoals beschreven in de verzen 71-6) moeten we Philadelphus' succes toch toeschrijven aan Zeus. Bovendien is de beschrijving van Philadelphus' ὄλβος een bevestiging van deze bijzondere relatie. De verzen 74-5 verkondigden immers al dat veel ὄλβος díe koning ten deel valt, die door Zeus al direct bij zijn geboorte wordt gekoesterd. Dit wordt

⁵ Williams 1981, 87-8.

nog eens onderstreept door een allusie naar een ander belangrijk voorbeeld voor *Idylle 17*, Callimachus' *Hymne voor Zeus*:⁶

ἐν δὲ ρυηφενίην ἔβαλές σφισιν, ἐν δ' ἅλις ὄλβον
 πᾶσι μὲν, οὐ μάλα δ' ἴσον. ἔοικε δὲ τεκμήρασθαι
 ἡμετέρῳ μεδέοντι· περιπρὸ γὰρ εὐρὸ βέβηκεν.

“U [Zeus] schenkt koningen rijkdom, grote **welvaart** schenkt u hun, aan elk, maar echt niet evenveel. Dat kan men zien aan onze **vorst** [Philadelphus], want hij heerst machtig wijd en zijd”. (Call. *H. Zeus* 84-6, vertaling Harder 2000)

Vervolgens worden in de verzen 106-134 enkele deugden van de koning behandeld, die natuurlijk een essentieel onderdeel van het retorisch proza encomium vormen. Vaak worden de deugden samen met de daden behandeld, maar ze kunnen ook (zoals hier) een apart onderdeel vormen.⁷ In de verzen 106-109 wordt de εὐεργεσία (“het weldoen”) van Philadelphus geprezen, in de verzen 110-111 zijn φιλανθρωπία (“menslievendheid”) en in de verzen 112 to 120 zijn φιλομουσία (“liefde voor de Muzen”). Dat deze deugd wat meer ruimte krijgt, is gezien Theocritus' verhouding tot Philadelphus niet zo verwonderlijk. Het meest uitgebreid wordt echter in de verzen 121-134 de εὐσεβεία (“eerbied voor goden of ouders”) van de koning behandeld. Deze deugd wordt geïllustreerd door de manier waarop Philadelphus en zijn zus en vrouw Arsinoë II eer bewijzen aan hun ouders, die door Philadelphus waren vergoddelijkt als de Θεοὶ Σωτῆρες (“redder-goden”) in 282 v. Chr., ongeveer tien jaar voor dit gedicht is geschreven.

“Geen betere vrouw dan zij [Arsinoë II] sluit een bruidegom in haar armen in enig paleis; zij heeft hem van harte lief, haar broer-echtgenoot” (128-30). In deze verzen worden Philadelphus en Arsinoë duidelijk gespiegeld aan het koppel Soter en Berenice. Eerder in het gedicht werd Berenice's liefde voor Soter op vergelijkbare wijze beschreven:

“Maar zij [Berenice] hield heus nog méér van hem! Ja, een man kan met een gerust hart zijn hele huishouden aan zijn kinderen overdragen wanneer hij in liefde het bed deelt met een vrouw die hem liefheeft; maar een vrouw die niet om haar man geeft is met haar geest altijd elders; zij baart dat het een lust geeft, maar de kinderen lijken niet op hun vader” (40-5)

Het Griekse idee dat de liefde van de vrouw voor haar man kinderen oplevert die op hun vader lijken,⁸ wordt hier ingezet om opnieuw Philadel-

⁶ Het is *communis opinio* dat Callimachus' gedicht ouder is dan *Id.* 17. De woorden die vetgedrukt zijn, worden later in dit artikel behandeld.

⁷ Dit gebeurt bv. in Xenophon's *Agésilas* (ca. 360 v. Chr.), dat samen met Isocrates' *Euagoras* het belangrijkste archetypische retorisch proza encomium vormt.

⁸ Zie bv. de beschrijving van de ideale stad in Hesiodus' *Werken en Dagen* 235: τίκτουςιν δὲ γυναῖκες ἑοικότα τέκνα γονεῦσιν (“en de vrouwen baren kinderen die lijken op hun ouders”).

phus als heerser over Egypte te legitimeren. Deze legitimiteit, die constant wordt gethematiseerd in *Idylle* 17, was van vitaal belang voor Philadelphus, aangezien het in eerste instantie allerm minst vaststond dat hij de rechtmatige opvolger van zijn vader zou worden. Van de zes kinderen uit Soter's eerste huwelijk met Eurydice was Ptolemaeus Ceraunus, die eerst met zijn eigen halfzus Arsinoë II getrouwd was, een geduchte concurrent. Philadelphus' propaganda was er dan ook op gericht om een Ptolemeïsche dynastie te creëren, waarbij de legitieme en goddelijke *Theoi Soteres* de legitieme opvolger voortbrachten. Door zichzelf en zijn zus / echtgenote te vergoddelijken als de Θεοὶ Ἀδελφοί ("broer-zus goden") suggereerde Philadelphus dat hijzelf die legitieme opvolger was en dat de *Theoi Adelphoi* op hun beurt de volgende Ptolemeïsche koning (Ptolemaeus III Euergetes) zouden voortbrengen. In *Idylle* 17 wordt een gelijkenis tussen de twee koningsparen geschilderd die sterk doet denken aan de haast identieke portretten op de munt in afb. 1.

Afb. 1. Gouden tetradrachme. Recto (links): Ptolemaeus II Philadelphus en Arsinoë II met de tekst ΑΔΕΛΦΩΝ. Verso (rechts): Ptolemaeus I Soter en Berenice I met de tekst ΘΕΩΝ.
© Trustees of the British Museum.

Door de vergelijking met de *Theoi Soteres* verwijst Theocritus duidelijk naar de vergoddelijking van Philadelphus en Arsinoë als *Theoi Adelphoi* die plaatsvond in 272/1 v. Chr.⁹ Hun huwelijk was zoals het ἱερὸς γάμος ("heilig huwelijk") van Zeus en Hera, die ook broer en zus waren:

⁹ Op basis van de papyrus *P. Hib.* 2.199, die melding maakt van de "priester van "Alexander en de *Theoi Adelphoi*" voor het veertiende Macedoonse jaar (272/1 v. Chr.); zie verder Koenen 1993, 51 met n. 61.

“Zó ook werd het heilige huwelijk voltrokken van de onsterfelijke heersers die de machtige Rhea baarde op de Olympus: Iris, nog maagd, spreidt met myrrhe-reine handen één bed uit voor Zeus en Hera om in te slapen” (131-4).

Aangezien de cultus voor de *Theoi Adelphoi* in 272/1 v. Chr. werd ingesteld en Arsinoë in juli 270 v. Chr. stierf, is het waarschijnlijk dat *Idylle* 17 in 271/0 v. Chr. werd geschreven, misschien ter gelegenheid van de *Ptolemaieia*. Op dit vierjaarlijkse, dynastieke festival, dat in 282 v.C. door Philadelphus ter nagedachtenis van zijn vader werd ingesteld, vonden zowel offerplechtigheden als sportieve, muzikale en poëtische wedstrijden plaats ter ere van Soter. De bijzondere nadruk in *Idylle* 17 op Philadelphus' legitieme positie als opvolger en nakomeling van Soter past dan ook bijzonder goed in dit historische kader.

Tot zover de εὐσεβεία (“vroomheid”) van Philadelphus. De opgesomde serie deugden is overigens nogal opvallend vanuit een Grieks oogpunt, aangezien alleen φιλανθρωπία een deugd is die naast de Socratische deugden dapperheid, verstandigheid, gematigdheid en rechtvaardigheid geprezen werd in het traditionele encomium.

Het gedicht eindigt met een epiloog van drie verzen (135-7), waarin verscheidene formules uit de *Homerische Hymnen* worden gecombineerd. De afscheidsgroet χαῖρε (ἄναξ), “vaarwel koning” is bijvoorbeeld heel gebruikelijk in dat genre, maar in deze context impliceert het dat Philadelphus een god is. In de volgende verzen wordt de koning echter, net als in het begin van het gedicht, geassocieerd met de *hēmitheoi*, of halfgoden.

De opmerkelijke combinatie van genres in *Idylle* 17 moet worden begrepen in het licht van de complexe ideologische status van de *laudandus*. Voor zijn onderdanen was Philadelphus een mens met goddelijke krachten, maar dit betekende wat anders voor de Egyptische bevolking (de faraonische ideologie) dan voor de Grieks-Macedoonse (de Hellenistische ideologie van de charismatische *basileus*).¹⁰ In wat volgt zal ik proberen aan te tonen dat de *Kreuzung der Gattungen*¹¹ in *Idylle* 17 de agenda van Theocritus onthult om de Griekse en Egyptische concepties van koningschap samen te laten smelten, in overeenstemming met Philadelphus' beleid om de Egyptische dimensie van zijn koningschap uit te leggen aan zijn Griekse onderdanen.¹² Theocritus “vertaalde” Philadelphus' Egyptische status con-

¹⁰ Zie bv. Strootman 2005, hoofdstuk 4 (“De grootste en dierbaarste der goden”) voor de goddelijkheid van Hellenistische koningen.

¹¹ Deze term, die voor classici bijna spreekwoordelijk is geworden, is de titel van hoofdstuk 9 van Kroll 1924.

¹² Vgl. Hölbl 2001, 98-112: “This overview of the religious policy of the Ptolemies [*Soter, Philadelphus en Euergetes*] shows us that they at once followed ancient Egyptian and Greco-Hellenistic traditions and attempted to synthesize the two” (p. 112).

sequent in het Grieks door de koning zowel met Zeus als met de heroën of halfgoden in verband te brengen.

Zeus en Philadelphus

Zoals uit het bovenstaande bleek, wordt Philadelphus' in *Idylle* 17 voortdurend met Zeus in verband gebracht. Meteen aan het begin van het gedicht lijkt het "encomium voor Philadelphus" in een hymne voor Zeus te veranderen. Wanneer de koning een paar verzen later toch het onderwerp van het gedicht blijkt te zijn, wordt duidelijk gesuggereerd dat Philadelphus een Zeus op aarde is. Dit wordt versterkt door de omschrijving van de koning als "de voortreffelijkste der mannen", die correspondeert met de aanduiding van Zeus als "de voortreffelijkste van de onsterfelijken". Daarnaast vormen Theocritus' woorden dat Ptolemaeus onder de eersten, als laatste en in het midden moet worden genoemd (3-4) een parallel met het begin van het gedicht — "Met Zeus moeten we beginnen en met Zeus ophouden" — zodat Philadelphus in verband wordt gebracht met het oude, Griekse idee dat gedichten moeten beginnen en eindigen met Zeus.¹³ Op het eind van het gedicht wordt Philadelphus nog duidelijker met Zeus geïdentificeerd, wanneer zijn huwelijk met Arsinoë wordt vergeleken met dat van Zeus en Hera (131-4). Een contemporaine Grieks-Macedoonse lezer kan in deze context niet het oude, wijdverbreide idee dat Zeus de tegenhanger is van de Egyptische zonnegod Amun-Re hebben gemist.¹⁴ De wereld draaide bij de oude Egyptenaren om de farao. Deze centrale positie van de Egyptische koning was gebaseerd op de directe band van de koning (en daarmee de hele staat, die hij representeerde) met de zonnegod. De koning werd gezien als de zonnegod op aarde. Er was een mythische identiteit tussen koning en zonnegod en men geloofde dat het dezelfde macht was die zowel in de hemel als op aarde actief was. De koning kon echter niet zelf de zon zijn en daaruit leidde men af dat de koning op aarde de rol van de zonnegod had overgenomen. Natuurlijk had niemand op aarde vergelijkbare macht. De koning had de taak om de omloop van de zon door middel van cultische handelingen te verzekeren en daarmee het voortbestaan van de kosmos.

¹³ Zie Gow 1950, vol. 2, 327 voor voorbeelden.

¹⁴ Zie bv. Herodotus, *Hist.* 2.42 (in zijn behandeling van Egypte): Ἀμούν γὰρ Αἰγυπτίοι καλέουσι τὸν Δία, "Want Amun, zo noemen de Egyptenaren Zeus". Tijdens het Nieuwe Rijk werd de Thebaanse god Amun geassimileerd met Re, de belangrijkste god van de Egyptenaren, en als zodanig stond de god bekend in de Ptolemeïsche tijd.

Wanneer de farao stierf werd hij één met de zonnegod in de hemel. Het koningschap ging vervolgens over op zijn ideologische (maar niet noodzakelijk biologische) zoon. Daarom gold de (nieuwe) Egyptische koning tevens als “zoon van Re”. Het idee dat de farao “Amun-Re op aarde” was is aan het begin en eind van *Idylle 17*, waar Philadelphus als een Zeus op aarde wordt beschreven, in het Grieks vertaald: zoals Zeus de beste van de goden is, zo is Philadelphus de beste van de mensen. Deze passages kunnen worden vergeleken met een frase uit de Griekse tekst van de beroemde, drietalige Steen van Rosetta, waarop Ptolemaeus V Epiphanes wordt omschreven als “het levende evenbeeld van Zeus” (εἰκόνοϛ ζῶϛηϛ τοῦ Διόϛ; Spiegelberg 1924, 77).

Het begin van de *genos*-sectie brengt ook een Egyptisch idee tot uitdrukking, nu toegepast op de vorige farao, Soter:

ἐκ πατέρων οἶοϛ μὲν ἔην τελέσαι μέγα ἔργον
 Λαγείδαϛ Πτολεμαῖοϛ, ὅτε φρεσὶν ἐγκατάθοιτο
 βουλάν, ἅν οὐκ ἄλλοϛ ἀνὴρ οἶόϛ τε νοῆσαι.

“Hoezeer was hij alleen al door zijn afkomst in staat groots te volbrengen, Ptolemaeus de zoon van Lagos, wanneer hij ook maar een plan in zijn hart sloot — een plan dat een andere man niet eens had kunnen bedenken” (13-15)

Deze passage verwijst naar twee verzen in Callimachus’ *Hymne voor Zeus* die over Philadelphus handelen:

ἐσπέριοϛ κεῖνοϛ γε τελεῖ τὰ κεν ἦρι νοήσῃ·
 ἐσπέριοϛ τὰ μέγιστα, τὰ μείονα δ’ εὔτε νοήσῃ.

“Des avonds heeft hij klaar wat ’s morgens is bedacht; des avonds ’t gróófstste — iets kleins doet hij meteen.” (Call. *H. Zeus* 87-8, vertaling Harder 2000)

De onmiddellijke context van deze passage maakt van Philadelphus een Zeus (of Amun-Re) op aarde. In het voorgaande vers 86 (zie boven) wordt Philadelphus bijvoorbeeld aangeduid met het woord μεδέων (“heerser”), dat in Homerus alleen wordt gebruikt voor Zeus. In de Griekse literatuur is snelheid van handelen vooral aan de goden, en Zeus in het bijzonder,¹⁵ voorbehouden, maar wanneer deze eigenschap aan Philadelphus wordt toegeschreven, krijgt ze meteen ook een faraonische lading. Al in 1924 wees Wassermann op een veel oudere Egyptische parallel uit een eulogie voor farao Ramses II: “U [Ramses II] bent als Re in alle dingen die u hebt

¹⁵ Zie bv. Aeschylus, *Suppl.* 598f.: πάρεστι δ’ ἔργον ὥϛ ἔποϛ | σπεῦσαι τι τῶν βούλιοϛ φέρει φρήν (“Hij [Zeus] spreekt en het is gedaan; hij haast zich uit te voeren wat zijn wijze verstand ook maar bedenkt”).

gedaan; wat uw hart ook maar wenst, gebeurt. Als u 's nachts een plan hebt bedacht, 's ochtends is het al uitgevoerd.”¹⁶ De Egyptische beïnvloeding wordt nog aannemelijker gemaakt door het feit dat Callimachus' formulering in termen van ochtend en nacht niet in de Griekse literatuur is geattesteerd. Net als Theocritus vertaalt Callimachus Egyptische ideologie in het Grieks. Door middel van Theocritus' allusie naar Callimachus wordt Soter in *Idylle* 17 geïdentificeerd als farao en Zeus / Amun-Re op aarde, maar de implicatie is natuurlijk dat hetzelfde geldt voor zijn zoon, die voortdurend met Soter wordt vergeleken in dit gedicht.

De karakterisering van de farao als zoon van Amun-Re kan ook in *Idylle* 17 worden aangetroffen. Alle deelnemers aan het symposium op de Olympus, die opgesomd worden in de *genos*-sectie over Soter (13-33), regeerden volgens Manetho ooit als farao over Egypte, zelfs Heracles. Manetho, een Egyptische priester, schreef tijdens Philadelphus' regering een geschiedenis van de farao's in het Grieks met de titel *Aegyptiaca* (“Over Egypte”). Van dit werk en zijn samenvatting zijn ons door een indirecte overlevering alleen fragmenten toegekomen.¹⁷ Het geschiedwerk lijkt onderdeel te hebben uitgemaakt van Philadelphus' beleid om Egyptisch koningsideologie meer begrijpelijk te maken voor zijn Grieks-Macedoonse onderdanen.¹⁸ Zo zijn de namen van de Egyptische goden die als eerste over Egypte heersten in de samenvatting van de *Aegyptiaca* veelal niet getranscribeerd, maar vervangen door hun traditionele Griekse equivalenten: Hephaisthos (= Ptah), Helios (= Re), Kronos (= Shu), Osiris, Typhon (= Seth), Oros (Horus = Apollo).¹⁹ Na de goden regeerden de zogenaamde ἡμίθεοι, “halfgoden”, over Egypte. Onder deze koningen bevonden zich Heracles en Zeus, volgens het als onecht beschouwde *Boek van Sothis*, dat echter gebaseerd lijkt te zijn op de samenvatting van de *Aegyptiaca*:²⁰

¹⁶ Assmann 1975, no. 237.2-4 = Davies 1997, 237.

¹⁷ Zie Verbrugghe / Wickersham 2001, 115-8 voor de gecompliceerde overlevering van de tekst.

¹⁸ Vgl. ook Manetho's belangrijke rol (volgens Plutarchus, *De Iside* 28) bij de invoering (onder Soter) van de cultus van de nieuwe god Sarapis, die een samensmelting was van Griekse en Egyptische ideeën om zo acceptabel te zijn voor beide bevolkingsgroepen.

¹⁹ Zie de reconstructie van deze samenvatting in Verbrugghe / Wickersham 2001, 130-1 (Manetho, fragment F2a).

²⁰ Waddell 1940, 17 (Manetho, fr. 3) = Verbrugghe / Wickersham 2001, 176-7 (Pseudo-Manetho, fr. F2a). Zie ook Verbrugghe / Wickersham (2001), 102 over het *Boek van Sothis*: “[It] seems to show some knowledge of the genuine *History of Egypt* by Manetho, and it may be of some interest or even use, especially in regard to the predynastic dynasties of gods and demigods”.

halfgoden:

ζ' Ὠρος ἡμίθεος, ἔτη κε'	7. Oros, gedurende 25 jaar
η' Ἄρης ἡμίθεος, ἔτη κγ'	8. Ares, gedurende 23 jaar
θ' Ἄνουβις ἡμίθεος, ἔτη ιζ'	9. Anubis, gedurende 17 jaar
ι' Ἡρακλῆς, ἡμίθεος, ἔτη ιε'	10. Heracles, gedurende 15 jaar
ια' Ἀπόλλων ἡμίθεος, ἔτη κε'	11. Apollo, gedurende 25 jaar
ιβ' Ἀμμων ἡμίθεος, ἔτη λ'	12. Ammon, gedurende 30 jaar
ιγ' Τιθοῆς ἡμίθεος, ἔτη κζ'	13. Tithoes, gedurende 27 jaar
ιδ' Σῶσος ἡμίθεος, ἔτη λβ'	14. Sosos, gedurende 32 jaar
ιε' Ζεὺς ἡμίθεος, ἔτη κ'	15. Zeus, gedurende 20 jaar

Er lijkt dus in *Idylle* 17 sprake te zijn van een ontmoeting van farao's op de Olympus. Wanneer Theocritus in vers 16 zegt dat πατήρ (“vader”) Soter onsterfelijk heeft gemaakt, hebben we natuurlijk te maken met een gebruikelijk Griekse benaming van Zeus als de vader van goden en mensen. Zoals Hunter in zijn commentaar opmerkt: “Following so soon after the patronymic λαγείδας [zoon van Lagos], ‘father’ perhaps hints that, like his companions on Olympus, Heracles and Alexander, Soter had two ‘fathers’, one of whom was Zeus” (2003, 111). In deze specifieke dynastieke en faraonische context, echter, lijkt de typisch Griekse benaming tegelijkertijd een verwijzing naar het Egyptische idee dat iedere farao zowel de zoon van Amun-Re (= Zeus) is als de (ideologische) zoon van de vorige farao. Alexander, Heracles en Soter hadden immers ook sterfelijke vaders. Het ἔκ πατέρων (“op grond van zijn vaders / voorvaderen”, 13), dat de sectie over Soter opent, is al meteen een hint naar dit Egyptische idee, in het bijzonder omdat de directe context (verzen 13-5) al op andere gronden Egyptische ideologie tot uitdrukking brengt.

Tot slot de geboortescene. Zoals we al hebben gezien, wordt Philadelphus ook hier met Zeus in verband gebracht:

(...) Διὶ Κρονίωνι μέλονται
αἰδοῖτο βασιλῆες, ὃ δ' ἔξοχος ὄν κε φιλήσῃ
γινόμενον τὰ πρῶτα· πολὺς δέ οἱ ὄλβος ὀπαδεῖ,
πολλὰς δὲ κρατέει γαίας, πολλὰς δὲ θαλάσσας.

“want **Zeus**, de zoon van Kronos, **draagt zorg voor eerbiedwaardige koningen**; maar die koning steekt er bovenuit, die hij al direct **bij zijn geboorte** koestert: veel welvaart valt hem ten deel en wijds heerst hij over land en zee.” (73-6)

Theocritus maakt hier toespelingen op en combineert twee passages uit Hesiodus' *Theogonie* (de vetgedrukte en onderstreepte woorden geven de overeenkomsten aan):

ἦ γὰρ καὶ βασιλεῦσιν ἅμ' αἰδοίοισιν ὀπηδεῖ.
ὄντινα τιμήσουσι Διὸς κοῦραι μέγαλοιο
γαινόμενον τε ἴδωσι διοτρεφέων βασιλῆων.

“Want zij [*Calliope*] vergezelt ook eerbiedwaardige koningen. Wie van de door Zeus gevoede koningen ook maar bij de geboorte worden vereerd en aanschouwd door de dochters van de grote Zeus.” (Hes. *Th.* 80-2)

ἐκ γὰρ τοι Μουσέων καὶ ἐκηβόλου Ἀπόλλωνος
ἄνδρες ἀοιδοὶ ἔασιν ἐπὶ χθόνα καὶ κιθαρισταί,
ἐκ δὲ Διὸς βασιλῆες

“Want de zangers op aarde en citerspelers komen van de Muzen en de van verre treffende Apollo, maar **koningen komen van Zeus**.” (Hes. *Th.* 94-6)

Bovendien verwijst Theocritus in dezelfde passage naar Callimachus' *Hymne voor Zeus*, waarin Hesiodus letterlijk wordt geciteerd:

‘ἐκ δὲ Διὸς βασιλῆες’, ἐπεὶ Διὸς οὐδὲν ἀνάκτων
θειότερον.

“‘Maar **koningen komen van Zeus**’, want niets is goddelijker dan Zeus’ vorsten.” (Call. *H. Zeus* 78-9)

Aangezien Callimachus de koningen van Zeus goddelijk noemt, is de implicatie van Theocritus' allusie dat dit ook voor Philadelphus geldt. De allusies naar Hesiodus laten zien dat de ideeën uiterst Grieks zijn, maar wanneer men denkt aan de verhouding tussen Amun-Re en de farao (zoals die bijvoorbeeld wordt uitgedrukt in de hiërogllyphen ter ere van koning Ahmose uit de 16e eeuw v.C.: “Hij is een koning die door Re is aangesteld als heerser, die door Amun groot is gemaakt”²¹), én wanneer men denkt aan de specifieke context (een gedicht waarin de relatie tussen Zeus / Amun-Re en Philadelphus constant wordt gethematiseerd), dan is het idee dat in de verzen 73-4 wordt uitgedrukt niet slechts Egyptisch, maar het is vertaald in traditioneel Grieks. Uitgerekend Theocritus' allusie naar Hesiodus' *Theogonie* 94-6 roept het Egyptische idee van de koning als zoon van Re weer op. Hesiodus' dubbelzinnige woorden ἐκ Διὸς βασιλῆες (“koningen zijn / komen van Zeus”) duiden namelijk niet alleen op de bijzondere relatie tussen koningen en Zeus, maar suggeren ook afstamming van Zeus.²²

²¹ Urk. IV 17.16-7 (= Assmann 1975, nr. 232.58): *nswt pw šḥk3.n R' s'3.n 'Imn*.

²² Vgl. West 1966, 187 (ad *Th.* 94): “ἐκ Μουσέων ἔασιν may well be meant literally, of lineal descent. (...) Singers did, at least sometimes, trace their descent from famous singers of the past (...). Royal families similarly traced their ancestry back to Zeus”.

Philadelphus de (half)god

Er is nog een manier waarop Philadelphus' Egyptische status consequent in het Grieks wordt vertaald in *Idylle* 17. Zoals ik al eerder zei, wordt Philadelphus aan het begin en het eind van het gedicht geassocieerd met de "heroën" (ἥρωες), die Hesiodus in zijn *Werken en Dagen* ook wel ἡμίθεοι ("halfgoden") noemt:

αὐτὰρ ἐπεὶ καὶ τοῦτο γένος κατὰ γαῖα κάλυπεν,
αὐτίς ἔτ' ἄλλο τέταρτον ἐπὶ χθονὶ πουλυβοτείρῃ
Ζεὺς Κρονίδης ποίησε, δικαιότερον καὶ ἄρειον,
ἀνδρῶν ἡρώων θεῖον γένος, οἳ καλέονται
ἡμίθεοι, προτέρῃ γενεῇ κατ' ἀπείρονα γαῖαν.
καὶ τοὺς μὲν πόλεμός τε κακὸς καὶ φύλοπις αἰνὴ
τοὺς μὲν ὕφ' ἑπταπύλῳ Θήβῃ, Καδμηίδι γαίῃ,
ὤλεσε μαρναμένους μήλων ἔνεκ' Οἰδιπόδαο,
τοὺς δὲ καὶ ἐν νήεσσιν ὑπὲρ μέγα λαῖτμα θαλάσσης
ἔς Τροίην ἀγαγὼν Ἑλένης ἔνεκ' ἠυκόμοιο.

"Toen de aarde ook dat [bronzen] geslacht geheel had bedekt, maakte Zeus, Cronus' zoon, nog een ander geslacht op de velen voedende aarde, een vierde, rechtvaardiger en superieur, **het goddelijke ras van de heroën, die ook halfgoden worden genoemd**, de generatie voor de onze op de grenzeloze aarde. Verderfelijk oorlog en vreselijke strijd vernietigde hen, sommigen onder Thebe met haar zeven poorten, in het land van Cadmus, strijdend voor Oedipus' schapen, anderen in schepen gebracht naar Troje over de grote diepte van de zee terwille van Helena met het mooie haar" (Hes. *WD* 156-65)

De commentator Gow merkt naar aanleiding van vers 5 van *Idylle* 17 op dat alleen daar van de heroën wordt gezegd dat ze afstammen van *hēmitheoi* (1950, vol. 2: 328). Theocritus maakt echter geen onderscheid tussen heroën en halfgoden. In de verzen 5-8 wordt Philadelphus als een *hērōs* beschouwd, aangezien Theocritus impliceert dat hij de koning als zodanig zal bezingen:

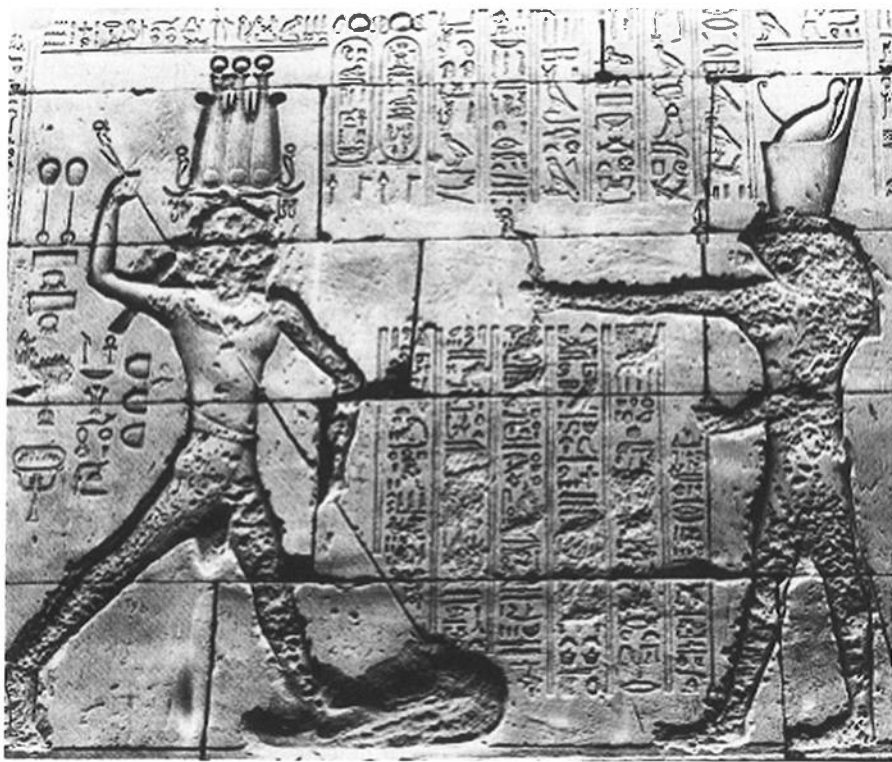
"De helden van vroeger, de afstammelingen van halfgoden, verrichtten mooie daden en vonden vaardige dichters om die te bezingen. En ik wil nu — want ook ik heb moois te zeggen — voor Ptolemaeus een hymne zingen."

Op het eind van het gedicht zegt Theocritus echter: "jou [Philadelphus] zal ik gelijk de andere halfgoden memoreren" (135-6), iets wat hij natuurlijk in het voorgaande gedicht heeft gedaan. De twee termen zijn dus net als bij Hesiodus synoniem en Philadelphus is zowel een *hērōs* als een *hēmitheos*. Volgens Hesiodus is dit heroën-geslacht (volwaardig) goddelijk (159-60, vetgedrukt). Over de benaming "halfgod", die de goddelijke status tegen lijkt te spreken, merkt West op in zijn commentaar op de *Werken en Dagen*: "the word [ἡμίθεοι] refers to their parentage (...), not to semi-divine

status” (1978: 191). De heroën worden dus halfgoden genoemd omdat de meesten van hen één goddelijke ouder hadden. Theocritus lijkt ditzelfde idee uit te drukken en bovendien toe te passen op Philadelphus, wanneer hij zegt dat hij een hymne zal zingen voor de koning, “want hymnen krijgen ook de onsterfelijken zelf” (8). Philadelphus wordt dus impliciet een god genoemd.

Volgens Hesiodus leefde het geslacht van halfgoden op aarde vóór ons eigen, ijzeren geslacht (160, cursief) en het betrof onder meer de helden die bij Troje vochten. Dientengevolge wordt Philadelphus in *Idylle* 17 steeds met beroemde Homerische helden in verband gebracht. Een zeer expliciet voorbeeld is te vinden in de verzen 53-7, waar hij wordt vergeleken met Diomedes en Achilles. Naar analogie van hun vaders echter, die ook tot het geslacht van de heroën behoren, is Soter tevens een *hêrôs* en dus goddelijk (het laatste bleek al uit de *genos*-sectie van het gedicht). Dit brengt me terug naar het begin van het gedicht. Met zijn opmerking in vers 5 dat helden afstammen van halfgoden (dus andere helden) lijkt Theocritus te benadrukken dat de halfgod Philadelphus afstamt van de halfgod Soter en uiteindelijk van Heracles, die echt een *hêmitheos* is volgens Hesiodus’ definitie, en van wie de Ptolemeeën en de farao vóór hen, Alexander, beweerden af te stammen (zoals in vers 27 expliciet wordt gesteld). Er lijkt een soort *heroën*-dynastie te worden gecreëerd, aangezien Philadelphus, Soter, Alexander en zelfs Heracles (als we Manetho mogen geloven) allemaal farao waren. Bovendien noemt Manetho de koningen van de predynastieke “dynastie”, waar Heracles deel van uitmaakte, ἡμίθεοι. Door de huidige staat van Manetho’s werk kan niets met zekerheid worden gezegd, maar gezien de belangrijke rol van Heracles met betrekking tot Philadelphus’ ideologische status en aangezien zowel *Idylle* 17 als Manetho’s *Aegyptiaca* deel uitmaken van hetzelfde beleid om Grieken en Egyptenaren nader tot elkaar te brengen, kan de connectie van het begrip ἡμίθεος met Heracles in een faraonische context in beide werken geen toeval zijn. Dit wordt versterkt door een aantal overeenkomsten tussen Hesiodus’ geslacht en de Egyptische dynastie. Zo zijn de Egyptische *hêmitheoi* ook (volwaardig) goddelijk, aangezien het goden als farao’s, zoals Heracles, betreft. Daarnaast leefde de dynastie van Egyptische *hêmitheoi* ook op aarde vóór de tijd waartoe de Ptolemeeën behoorde en waarin de farao’s geïncarneerd in mensen op aarde leefden als “sterfelijke goden”, mensen met goddelijke krachten. Wanneer we denken aan de heroën die vochten bij Troje, dan waren de Griekse halfgoden een erg vechtlustig geslacht, wat nog een parallel vormt met de Egyptische koning, wiens belangrijkste taak van militaire aard was: het beschermen van Egypte tegen buitenlanders en het veroveren

van buitenlandse gebieden. Het is, denk ik, geen toeval dat in de expliciete vergelijking van Philadelphus met Diomedes en Achilles, in de verzen 53-7, de mannen erg vechtlustige epitheta, zoals λαοφόνον (“mannendoder”), ἀκονιστάν (“speerslingeraar”) en αἰχμητής (“lansman”) krijgen. Deze epitheta doen Homersch aan, maar verwijzen ook naar de ontelbare afbeeldingen overal in Egypte van de farao die zijn vijanden met een speer doodt; afb. 2 is slechts een lukraak voorbeeld. Hoewel de Griekse en Egyptische *hêmitheoi*-paradigma’s niet helemaal op elkaar passen, heeft Theocritus opnieuw geprobeerd Philadelphus’ status als Egyptische koning in Griekse termen te vertalen: Philadelphus als farao is alsof Achilles of Heracles in het contemporaine Egypte tussen gewone stervelingen zou rondlopen. En weer heeft Theocritus uit Hesiodus en Homerus afkomstige, traditioneel Griekse concepten en ideeën gebruikt.

Afb. 2. De farao (Ptolemaeus VIII) doodt een krokodil met een speer. Buitenkant van de Ptolemeïsche tempel van Horus te Edfu (237-57 v. Chr.), oost-muur, eerste register. Foto: S.R. Snape in Quirke 1997, pl. 47.

Conclusie

De verbinding van Philadelphus met zowel Zeus als de *hêmitheoi* is slechts één manier waarop Theocritus de Egyptische status van Philadelphus in het Grieks heeft proberen te vertalen. Egyptische religie is geen coherent systeem, maar een amalgaam van regionale en schijnbaar onverenigbare religieuze ideeën. De farao wordt beschouwd als Amun-Re op aarde en tegelijk als de zoon van Amun-Re, maar ten tijde van de Ptolemeeën werd hij ook gezien als de geïncarneerde Horus, de zoon van Isis en Osiris, met wie Berenice en Soter in verband worden gebracht in *Idylle* 17. Horus wordt door Herodotus in het Grieks vertaald als Apollo (*Hist.* 2.144, 156) en met deze god wordt Philadelphus geassocieerd in de geboorte-scene in de verzen 58 en verder. Er is veel meer te zeggen over dit allesbehalve conventionele gedicht, maar het is hopelijk duidelijk geworden dat Theocritus in *Idylle* 17 op verscheidene, systematische manieren Egyptische koningsideologie in het Grieks heeft proberen te vertalen. Theocritus week niet slechts nu en dan af van Homerisch en ander traditioneel Grieks vocabulair om een Egyptisch idee in te voegen, zoals vaak te lezen is in wetenschappelijke literatuur over dit gedicht. Integendeel: Theocritus probeerde zoveel mogelijk het Griekse en het Egyptische paradigma over elkaar heen te schuiven, zodat dit schijnbaar typisch Griekse gedicht ook Egyptisch te noemen is.

Literatuur

- Assmann, J. 1975. *Ägyptische Hymnen und Gebete*. Zürich.
- Davies, B.G. 1997. *Egyptian Historical Inscriptions of the Nineteenth Dynasty*. Jonsered.
- Gow, A.S.F. 1950. *Theocritus*. 2 delen. Cambridge.
- Harder, M.A. 2000. 'Geen gezang voor luid gedreun'. Een keuze uit de poëzie van Kallimachos van Kyrene. Groningen.
- Hölbl, G. 2001. *A history of the Ptolemaic empire*. Londen.
- Hunter, R. 2003. *Theocritus. Encomium of Ptolemy Philadelphus*. Berkeley.
- Koenen, L. 1993. The Ptolemaic king as a religious figure. Pagina's 25-115 in *Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic world*. Geredigeerd door A.W. Bulloch, E.S. Gruen, A.A. Long en A.F. Stewart. Leiden.
- Rollinger, R., B. Gufler, I. Huber en M. Lang (eds.). 2009. *Die vielfältigen Ebenen des Kontakts. Interkulturelle Begegnungen in der alten Welt*. Wiesbaden.
- Kroll, W. 1924. *Studien zum Verständnis der römischen Literatur*. Leipzig.
- Quirke, S. (ed.). 1997. *The temple in Egypt: new discoveries*. Londen.
- Stephens, S.A. 2003. *Seeing Double. Intercultural Poetics in Ptolemaic Alexandria*. Berkeley.

- Strootman, R. 2005. *Gekroonde goden. Hellenistische vorsten van Alexander tot Kleopatra*. Amsterdam.
- Verbrugghe, G.P. en J.M. Wickersham. 2001. *Berosos and Manetho. Introduced and Translated. Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt*. Ann Arbor.
- Waddell, W.G. 1948. *Manetho*. Cambridge (Mass.).
- Wassermann, F. 1925. Ägyptisches bei Kallimachos. *Phil.Wochenschr.* 46: 1277.
- West, M.L. 1966. *Hesiod: Theogony*. Oxford.
- West, M.L. 1978. *Hesiod: Works and days*. Oxford.
- Williams, F. 1981. ΔΙΕΡΟΣ: further ramifications. *Museum Philologicum Londiniense* 5: 84-93.

Bijlage: tekst en vertaling van Idylle 17²³

ΘΕΟΚΡΙΤΟΥ ΕΓΚΩΜΙΟΝ ΕΙΣ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΝ THEOCRITUS 17: LOFLIED OF PTOLEMAEUS

<p>Ἐκ Διὸς ἀρχώμεσθα καὶ ἐς Δία λήγετε Μοῖσαι,
ἀθανάτων τὸν ἄριστον, ἐπὶν † αἰείδωμεν αἰοδαῖς·
ἀνδρῶν δ' αὖ Πτολεμαῖος ἐνὶ πρώτοισι λεγέσθω
καὶ πύματος καὶ μέσσοις· ὁ γὰρ προφερέστατος
ἀνδρῶν.
5 ἦρωες, τοὶ πρόσθεν ἀφ' ἡμιθέων ἐγένοντο,
ρέξαντες καλὰ ἔργα σοφῶν ἐκύρησαν αἰοιδῶν·
αὐτὰρ ἐγὼ Πτολεμαῖον ἐπιστάμενος καλὰ εἰπεῖν
ὕμνησαιμ'· ὕμνοι δὲ καὶ ἀθανάτων γέρας αὐτῶν.
Ἴδαν ἐς πολύδενδρον ἀνὴρ ὀλατόμος ἐλθὼν
10 παπταίνει, παρεόντος ἄδην, πόθεν ἄρξεται ἔργου.
τί πρῶτον καταλέξω; ἐπεὶ πάρα μυρία εἰπεῖν
οἴσι θεοὶ τὸν ἄριστον ἐτίμησαν βασιλῆων.</p> | <p>Met Zeus moeten we beginnen en met Zeus
ook ophouden, Muzen,
de voortreffelijkste van de onsterfelijken,
als wij liederen (?) zingen.
Maar laat van de mannen Ptolemaeus onder
de eersten worden genoemd,
en als laatste en er tussenin, want hij is de
voortreffelijkste der mannen.
De helden van vroeger, de afstammelingen
van halfgoden,
verrichten mooie daden en vinden vaardige
dichters om die te bezingen.
En ik wil nu — want ook ik heb moois te
zeggen — voor Ptolemaeus
een hymne zingen: want hymnen krijgen
ook de onsterfelijken zelf.
Komt een houthakker naar de bosrijke Ida,
dan kijkt hij rond
waar hij met zijn werk zal beginnen in dat
woud van materiaal.
En ik, waarover zal ik eerst spreken?
Want er zijn ontelbare dingen te
noemen waarmee de goden de voortreffe-
lijkste der koningen eerden.</p> |
|--|---|

²³ De tekst is die van Gow 1950. De vertaling, vervaardigd door Marte Cuypers, heeft geen literaire pretenties, maar is slechts bedoeld als leeshulp.

- Ἐκ πατέρων οἶος μὲν ἦν τελέσαι μέγα ἔργον
 Λαγείδας Πτολεμαῖος, ὅτε φρεσὶν ἐγκατάθοιτο
 15 βουλάν, ἂν οὐκ ἄλλος ἀνὴρ οἴός τε νοῆσαι.
 τῆνον καὶ μακάρεσσι πατὴρ ὁμότιμον ἔθηκεν
 ἀθανάτοισ, καὶ οἱ χρύσεος θρόνος ἐν Διὸς οἴκῳ
 δέδμηται· παρὰ δ' αὐτὸν Ἀλέξανδρος φίλα εἰδώς
 ἐδριᾶει, Πέρσαισι βαρὺς θεὸς αἰολομίτρας.
 20 ἀντία δ' Ἡρακλῆος ἔδρα κενταυροφόνοιο
 ἵδρυνται στερεοῖο τετυγμένα ἐξ ἀδάμαντος·
 ἐνθα σὺν ἄλλοισιν θαλίας ἔχει Οὐρανίδησι,
 χαίρων υἱωνῶν περιώσιον υἱωνοῖσιν,
 ὅττι σφεων Κρονίδης μελέων ἐξείλετο γῆρας,
 25 ἀθάνατοι δὲ καλεῦνται ἐοὶ νέποδες γεγαῶτες.
 ἄμφω γὰρ πρόγονός σφιν ὁ καρτερὸς Ἡρακλείδας,
 ἀμφοτέροι δ' ἀριθμεῦνται ἐς ἔσχατον Ἡρακλῆα.
 τῷ καὶ ἐπεὶ δαίτηθεν ἴοι κεκορημένος ἦδη
 νέκταρος εὐδόμοιο φίλας ἐς δῶμ' ἀλόχοιο,
 30 τῷ μὲν τόξον ἔδωκεν ὑπωλένιον τε φαρέτραν,
 τῷ δὲ σιδάρειον σκύταλον κεχαραγμένον ὄζοις·
 οἱ δ' εἰς ἀμβρόσιον θάλαμον λευκοσφύρου Ἥβας
 ὄπλα καὶ αὐτὸν ἄγουσι γενειήταν Διὸς υἱόν.
 Οἷα δ' ἐν πινυταῖσι περικλειτὰ Βερενίκα
 35 ἔπρεπε θηλυτέρης, ὄφελος μέγα γειναμένοισι.
 τῇ μὲν Κύπρον ἔχοισα Διώνας πότνια κόουρα
- Hoezeer was hij alleen al door zijn afkomst
 in staat groots te volbrengen,
 Ptolemaeus de zoon van Lagos, wanneer hij
 ook maar een plan in zijn hart
 sloot — een plan dat een andere man niet
 eens had kunnen bedenken.
 Daarom ook gunde Vader hem dezelfde eer
 als de gelukzalige
 onsterfelijken en is er voor hem een gouden
 zetel in Zeus' huis
 gefabriceerd. Naast hem troont Alexander,
 zijn vriend,
 de god van het bonte diadeem, schrik van
 de Perzen,
 en tegenover hem is de zetel van Herakles,
 de centaurendoder,
 opgericht, gewrocht uit hard adamant;
 daar viert hij feest met de andere Ouranos-
 kinderen
 en verheugt zich hogelijk om zijn zoonszonen,
 omdat Kronos' zoon hun leden van ouderdom
 heeft bevrijd.
 en zij nu onsterfelijk heten — zijn nageslacht!
 Want de voorvader van allebei was de
 machtige Heraklide
 en allebei voeren zij hun stamboom op
 Herakles terug.
 Daarom ook is het dat wanneer hij van tafel
 gaat — tenslotte toch verzadigd
 van geurige nektar — naar het huis van zijn
 bevallige echtgenote,
 hij aan de een zijn boog geeft, en de pijlen-
 koker van onder zijn arm,
 en aan de ander zijn ijzeren knots met puntige
 loten.
 Naar het ambrozijnen slaapvertrek van de
 blankenkelige Hebe
 brengen zij dan zijn wapens en hemzelf,
 de baardige zoon van Zeus.
 Hoezeer ook muntte de roemrijke Berenice
 uit onder de
 verstandige vrouwen, een grote zegen voor
 haar ouders.
 De godin van Cyprus, de machtige dochter
 van Dione, was het

- κόλπον ἐς εὐώδη ῥαδινὰς ἐσεμάξατο χεῖρας·
 τῷ οὐπω τινὰ φαντὶ ἀδεῖν τόσον ἀνδρὶ γυναικῶν
 ὅσπον περ Πτολεμαῖος ἔην ἐφίλησεν ἄκοιτιν.
- 40 ἧ μὲν ἀντεφιλεῖτο πολὺ πλέον. ὧδέ κε παισὶ
 θαρσήσας σφετέροισιν ἐπιτρέποι οἶκον ἅπαντα,
 ὁπότε κεν φιλέων βαῖνῃ λέχος ἐς φιλεούσης·
 ἀστόργου δὲ γυναικὸς ἐπ' ἄλλοτρίῳ νόος αἰεὶ,
 ῥήιδιοι δὲ γοναί, τέκνα δ' οὐ ποτεοικότα πατρί.
- 45 κάλλει ἀριστεύουσα θεάων πότν' Ἀφροδίτα,
 σοὶ τήνα μεμέλητο· σέθεν δ' ἔνεκεν Βερενίκα
 εὐειδῆς Ἀχέροντα πολύστονον οὐκ ἐπέρασεν,
 ἀλλὰ μιν ἀρπάξασα, πάροιθ' ἐπὶ νῆα κατελθεῖν
 κυανέαν καὶ στυγνὸν αἰεὶ πορθμῆα καμόντων,
- 50 ἐς ναὸν κατέθηκας, ἑᾶς δ' ἀπεδάσασο τιμᾶς.
 πᾶσιν δ' ἦπιος ἦδε βροτοῖς μαλακοὺς μὲν ἔρωτας
 προσπνέει, κούφας δὲ διδοῖ ποθέοντι μερίμνας.
 Ἀργεῖα κυάνοφρον, σὺ λαοφόνον Διομήδεα
 μισγομένη Τυδῆϊ τέκες, Καλυδωνίῳ ἀνδρὶ,
- 55 ἀλλὰ Θέτις βαθύκολπος ἀκοντιστὴν Ἀχιλλῆα
 Αἰακίδα Πηλῆϊ· σὲ δ', αἰχμητὰ Πτολεμαῖε,
 αἰχμητᾶ Πτολεμαίῳ ἀρίζηλος Βερενίκα.
 καὶ σε Κόως ἀτίταλλε βρέφος νεογιλλὸν ἔοντα,
 δεξαμένα παρὰ ματρὸς ὅτε πρῶταν ἴδες αἶω.
- 60 ἔνθα γὰρ Εἰλείθυιαν ἐβώσατο λυσίζωνον
 die haar delicate handen legde op Berenices
 welriekende boezem.
 Daarom ook, zeggen ze, geviel een vrouw
 nog nooit een man zoveel
 als Ptolemaeus van zijn bedgenote hield.
- Maar zij hield heus nog méér van hem!
 Ja, een man kan met een
 gerust hart zijn hele huishouden aan zijn
 kinderen overdragen
 wanneer hij in liefde het bed deelt met een
 vrouw die hem liefheeft;
 maar een vrouw die niet om haar man geeft
 is met haar geest altijd elders:
 zij baart dat het een lust heeft, maar de
 kinderen lijken niet op hun vader.
 Goddelijke heerseres Aphrodite, in schoon-
 heid het voortreffelijkst,
 jij zorgde voor de schone Berenice: door jou
 was het dat zij
 niet over de Acheron ging, de rivier van
 smarten:
 jij schaaakte haar voordat zij de boot bereikte,
 de zwarte, en de gehate veerman van
 de doden;
 jij zette haar in jouw tempel en gaf haar een
 deel van jouw eer.
 Mild is zij nu voor alle stervelingen, zij blaast
 hun tedere
 liefdesverlangens toe en maakt licht de zorgen
 van wie smacht.
 Argosvrouw met de donkere wenkbrauwen,
 jij baarde Diomedes,
 mannendoder, na geslapen te hebben met
 Tydeus, een man uit Kalydon;
 maar Thetis met de diepe boezem baarde de
 speerslingeraar Achilles
 aan Peleus zoon van Aiakos; en jou, lansman
 Ptolemaeus,
 baarde de luisterrijke Berenice aan lansman
 Ptolemaeus
 en Kos zoogde jou nadat zij je van je moeder
 had gekregen
 als pasgeboren baby, toen je voor het eerst de
 dageraad zag.
 Want daar was het dat de dochter van
 Antigone, zwaar van weeën

- Ἄντιγόνας θυγάτηρ βεβαρημένα ὠδίνεσσιν·
 ἥ δέ οἱ εὐμενέοισα παρίστατο, καὶ δ' ἄρα πάντων
 νωδυνίαν κατέχευε μελῶν· ὃ δὲ πατρὶ ἐοικώς
 παῖς ἀγαπητὸς ἔγεντο. Κόως δ' ὀλόλυξεν ἰδοῖσα,
 65 φᾶ δὲ καθαπτομένα βρέφους χεῖρεσσι φίλῃσιν·
 ὄλβιε κοῦρε γένοιο, τίοις δέ με τόσσον ὅσον περ
 Δῆλον ἐτίμησεν κυανάμπυκα Φοῖβος Ἀπόλλων·
 ἐν δὲ μιᾷ τιμῇ Τρίοπον καταθεῖο κολῶναν,
 ἶσον Δωριέεσσι νέμων γέρας ἐγγὺς ἐοῦσιν·
 70 ἶσον καὶ Ῥήναιαν ἄναξ ἐφίλησεν Ἀπόλλων·
 ὥς ἄρα νᾶσος ἔειπεν· ὃ δ' ὑπόθεν ἔκλαγε φωνᾷ
 ἐς τρεῖς ἀπὸ νεφέων μέγας αἰετός, αἴσιος ὄρνις.
 Ζηνός που τόδε σᾶμα· Διὶ Κρονίῳνι μέλονται
 αἰδοῖοι βασιλῆες, ὃ δ' ἔξοχος ὃν κε φιλήσῃ
 75 γεινόμενον τὰ πρῶτα· πολὺς δέ οἱ ὄλβος ὀπαδεῖ,
 πολλὰς δὲ κρατέει γαίης, πολλὰς δὲ θαλάσσας.
 Μυρία ἄπειροί τε καὶ ἔθνεα μυρία φωτῶν
 λήιον ἀλδήσκουσιν ὀφελλόμεναι Διὸς ὄμβρῳ,
 ἀλλ' οὔτις τόσα φύει ὅσα χθαμαλὰ Αἴγυπτος,
 80 Νεῖλος ἀναβλύζων διερὰν ὅτε βῶλακα θρύπτει,
 οὐδὲ τις ἄστεα τόσσα βροτῶν ἔχει ἔργα δαέντων.
 τρεῖς μὲν οἱ πολίων ἑκατοντάδες ἐνδεδμηνται,
 τρεῖς δ' ἄρα χιλιάδες τρισαῖς ἐπὶ μυριάδεσσι,
 δοιαὶ δὲ τριάδες, μετὰ δὲ σφισιν ἐννεάδες τρεῖς·
 85
- haar beden richtte tot Eileithuia die de gordel
 losmaakt;
 zij stond Berenice welwillend bij en goot
 pijnloosheid uit
 over al haar leden; en hij kwam ter wereld
 lijkend op zijn vader,
 een zoon met liefde begroet. Toen Kos hem
 zag jubelde zij,
 en sprak, het kind gesloten in haar tedere
 armen:
 “Dat je een voorspoedig leven mag hebben,
 kind, en mij net zoveel eer
 mag geven als Phoibos Apollo gaf aan Delos
 met de zwarte gordel.
 En moge de Triopische kaap net zoveel eer
 genieten:
 wees mijn Dorische burenen even goedgunstig;
 immers, heerser Apollo schonk ook Rhenaia
 evenveel eer.”
 Zo sprak het eiland: en van hoog in de
 wolken klonk de kreet
 — tot drie keer toe — van de grandioze
 adelaar, de vogel van fortuin.
 Dat was vast een teken van Zeus: want Zeus,
 de zoon van Kronos,
 draagt zorg voor eerbiedwaardige koningen;
 maar die koning steekt er
 bovenuit, die hij al direct bij zijn geboorte
 koestert: veel welvaart
 valt hem ten deel en wijsd heerst hij over
 land en zee.
 Ontelbare landen en ontelbare volkeren van
 mensen
 laten hun gewas groeien met hulp van Zeus’
 regen;
 maar geen produceert er zoveel als het
 vlakke Egypte,
 wanneer de overstromende Nijl de klei weekt
 en breekt,
 en geen heeft er zoveel nederzettingen vol
 vaardige mensen.
 Drie honderdtallen daarvan zijn er in Egypte
 gebouwd,
 plus drie duizendtallen bovenop drie
 myriaden
 en nog eens twee triaden en daarbij drie
 enneaden (= 33.333):

- 85 τῶν πάντων Πτολεμαῖος ἀγὴνων ἐμβασιλεύει,
καὶ μὴν Φοινίκας ἀποτέμνεται Ἀραβίας τε
καὶ Συρίας Λιβύας τε κελαινῶν τ' Αἰθιοπῶν·
Παμφύλοισι τε πᾶσι καὶ αἰχμηταῖς Κιλικέσσι
σαμαίνει, Λυκίοις τε φιλοποτόλεμοισι τε Καρσί
90 καὶ νάσοις Κυκλάδεσσιν, ἐπεὶ οἱ νᾶες ἄρισται
πόντον ἐπιπλῶντι, θάλασσα δὲ πᾶσα καὶ αἶα
καὶ ποταμοὶ κελάδοντες ἀνάσσονται Πτολεμαίῳ,
πολλοὶ δ' ἱππῆες, πολλοὶ δὲ μιν ἀσπιδιῶται
χαλκῷ μαρμαίροντι σεσαγμένοι ἀμφαγέρονται.
- 95 "Ὀλβφ μὲν πάντας κε καταβρίθιο βασιλῆας·
τόσον ἐπ' ἄμαρ ἕκαστον ἐς ἀφνεὸν ἔρχεται
οἶκον
πάντοθε. λαοὶ δ' ἔργα περιστέλλουσιν ἔκρηλοι·
οὐ γάρ τις δηίων πολυκῆτεα Νεῖλον ὑπερβάς
πεζὸς ἐν ἀλλοτρίαισι βοᾶν ἐστάσατο κόμαις,
- 100 οὐδὲ τις αἰγιαλόνδε θοᾶς ἐξήλατο αὐός
θωρηχεῖς ἐπὶ βουσὶν ἀνάρσιος Αἰγυπτίησιν·
τοῖος ἀνὴρ πλατέεσσιν ἐνίδρυται πεδίοισι
ξανθοκόμας Πτολεμαῖος, ἐπιστάμενος δόρυ
πάλλειν,
ᾧ ἐπιπαγχυ μέλει πατρώια πάντα φυλάσσειν
- 105 οἷ' ἀγαθῷ βασιλῇ, τὰ δὲ κτεατίζεται αὐτός.
οὐ μὲν ἀχρεῖός γε δόμῳ ἐνὶ πίοινο χρυσός
μυρμάκων ἄτε πλοῦτος ἀεὶ κέχεται μογεόντων·
ἀλλὰ πολὺν μὲν ἔχοντι θεῶν ἐρικυδέες οἴκοι,
- van allemaal is de fiere Ptolemaeus de
koning.
Maar ook van Phoenicië snijdt hij een stuk
af, en van Arabië,
en van Syrië, Libië en de zwarte Ethiopiërs,
Alle Pamphyliërs en lansdragende Ciliciërs
volgen zijn bevelen, en de Lyciërs en
oorlogslievende Cariërs
en de Cycladische eilanden — want zijn
schepen zijn de voortreffelijkste
die varen op zee — ja, de hele zee en het
hele land
en de luidruchtige rivieren worden door
Ptolemaeus beheerst
en vele ruiters en vele schilddragers
verzamelen zich rond hem,
uitgerust in blinkend brons.
- In welvaart verplettert hij alle koningen,
zoveel komt er iedere dag naar zijn rijke huis
van alle kanten. En het volk doet zijn werk
in vrede,
want geen vijand steekt te voet de kroko-
dillenrijke Nijl over
om de krijgsschreeuw aan te heffen in ander-
mans dorpen;
en geen springt er van zijn snelle schip aan
land
om gewapend de runderen van de
Egyptenaren te roven:
zó een man is het die zetelt in de brede
vlakten,
de blonde Ptolemaeus, die zijn speer weet te
zwaaien
en die heel zorgvuldig zijn gehele vaderlijk
erfdeel hoedt
zoals het een goede koning betaamt; en zelf
verwerft hij er nog bezit bij.
Maar het goud ligt niet nutteloos opgestapeld
in zijn rijke huis,
als de schat van altijd ploeterende mieren,
nee, veel is gegaan naar de glorieuze
godshuizen,

- αἰὲν ἀπαρχομένοιο σὺν ἄλλοισιν γεράεσσι, voor trouwe eerstelingsoffers en andere
 110 πολλὸν δ' ἰφθίμοισι δεδῶρηται βασιλεῦσι, en veel is geschonken aan machtige koningen,
 πολλὸν δὲ πτολίεσσι, πολὺν δ' ἀγαθοῖσιν ἐταίροις. veel ook aan steden, veel aan zijn fidele
 οὐδὲ Διωνύσου τις ἀνὴρ ἱεροὺς κατ' ἀγῶνας en geen man die naar de heilige festivals van
 ἔκετ' ἐπιστάμενος λιγυρὰν ἀναμέλγαι ᾄοιδάν, Dionysos
 ᾗ οὐ δωτίναν ἀντάξιον ὥπασε τέχνας. kwam en een zuiver lied wist te zingen,
 kreeg ooit niet het geschenk dat zijn kunst
 115 Μουσάων δ' ὑποφῆται ἀεῖδοντι Πτολεμαῖον verdiende.
 De tolken van de Muzen bezingen Ptolemaeus
 ἀντ' εὐεργεσίης. τί δὲ κάλλιον ἀνδρὶ κεν εἴη om zijn vrijgevigheid — en wat is er nu
 ὀλβίῳ ἢ κλέος ἐσθλὸν ἐν ἀνθρώποισιν ἀρέσθαι; mooier voor een man
 τοῦτο καὶ Ἀτρεΐδαισι μένει· τὰ δὲ μυρία τῆνα die welvaart geniet, dan edele roem onder de
 ὅσσα μέγαν Πριάμοιο δόμον κτεάτισσαν ἐλόντες mensen te vergaren?
 120 ἀέρι πα κέκρυπται, ὅθεν πάλιν οὐκέτι νόστος. Dīe is zelfs de Atriden gebleven:
 al die ontelbare dingen
 Μοῦνος ὅδε προτέρων τε καὶ ὧν ἔτι θερμὰ κονία die zij wonnen toen zij het grandioze huis
 στειβομένα καθύπερθε ποδῶν ἐκμάσσεται ἴχνη, van Priamos innamen,
 nog warm zijn in de nevel waarvan
 ματρὶ φίλα καὶ πατρὶ θυώδεας εἴσατο ναοὺς· is hij de enige
 125 ἔνδρυνται πάντεσσιν ἐπιχθονίοισιν ἄρωγούς. die geurige schrijnen heeft opgericht voor
 zijn dierbare moeder en vader.
 Daarin heeft hij henzelf opgesteld in
 πολλά δὲ πλανθέντα βοῶν ὄγε μηρία καίει schitterend goud en ivoor,
 en hij brandt er vele schenkels van vet-
 130 ἐκ θυμοῦ στέργοισα κασίγνητόν τε πόσιν τε. gemeste runderen,
 op altaren die maand na maand rood zijn van
 μῆσι περιπλομένοισιν ἐρευθομένων ἐπὶ βωμῶν, bloed —
 αὐτός τ' ἰφθίμα τ' ἄλοχος, τᾶς οὕτις ἀρείων hijzelf en zijn machtige bedgenote:
 νυμφίον ἐν μεγάροισι γυνὰ περιβάλλετ' ἀγοστῶ, geen betere vrouw
 dan zij sluit een bruidegom in haar armen in
 130 ἐκ θυμοῦ στέργοισα κασίγνητόν τε πόσιν τε. enig paleis;
 zij heeft hem van harte lief,
 ὥδε καὶ ἀθανάτων ἱερὸς γάμος ἐξετελέσθη haar broer-echtgenoot.
 Zó ook werd het heilige huwelijk voltrokken
 οὓς τέκετο κρείουσα Ῥέα βασιλῆας Ὀλύμπου· van de onsterfelijke
 heersers die de machtige Rhea baarde op
 de Olympus:

ἐν δὲ λέχος στόρνουσιν ἰαύειν Ζηνὶ καὶ Ἥρῃ

χεῖρας φοιβήσασα μύροις ἔτι παρθένος Ἰρις.

één bed spreidt voor Zeus en Hera om in te slapen

met myrrhe-reine handen Iris, nog maagd.

- 135 Χαῖρε, ἄναξ Πτολεμαῖε· σέθεν δ' ἐγὼ ἴσα καὶ
ἄλλων
μνάσσομαι ἡμιθέων, δοκέω δ' ἔπος οὐκ ἀπόβλητον
φθέγξομαι ἐσσομένοις· ἀρετὴν γε μὲν ἐκ Διὸς
αἰτεῦ.

Vaarwel koning Ptolemaeus:

jou zal ik gelijk de andere

halfgoden memoreren en wat ik zal zeggen
zal mij dunkt niet worden

versmaad door hen die zullen zijn — maar
excellentie, vraag die aan Zeus!

VAN JUDAH TOT YEHUD

DINY BOAS-VEDDER

De laatste decennia is er steeds meer informatie beschikbaar gekomen over de Perzische periode in de Levant. Het lijkt daarom goed daar eens aandacht aan te besteden, vooral omdat deze periode het tijdperk beslaat waarin Judah de ontwikkeling van zelfstandig koninkrijk tot provincie van het Perzische Rijk heeft doorgemaakt. Terecht zal men opmerken dat het verliezen van de zelfstandigheid al tijdens de Babylonische bezetting begon. Juist omdat de gebeurtenissen in de Perzische periode deels het gevolg zijn van de ontwikkelingen in de Neo-Babylonische periode (NBP) is het voor een goed begrip noodzakelijk hier kort ook de NBP te bespreken. In dit artikel zal daarom de hele periode van Nebukadnezar II tot Alexander (586 tot 332 v. Chr.) aan de orde komen.

Om een zo objectief mogelijk beeld te scheppen beperkt deze bijdrage zich tot het archeologische materiaal. Daarbij wordt o.a. gebruik gemaakt van de archeologische informatie in de boeken van Charles Carter, *The Emergence of Yehud in the Persian Period* en Ephraim Stern, *Archaeology of the Land of the Bible*. De op deze wijze verzamelde informatie is aangevuld met artefactgebonden informatie: zoals publicaties over keramiek, zegels en munten.

Periodes

Door Carter wordt de Perzische periode niet als een geheel gezien. Hij meent dat daarin twee periodes duidelijk te onderscheiden zijn en hanteert de volgende indeling:

- de Neo-Babylonische Periode (NBP)	587/6-538 v. Chr.;
- de Perzische Periode I (PP I)	538-450 v. Chr.;
- de Perzische Periode II (PP II)	450-332 v. Chr.

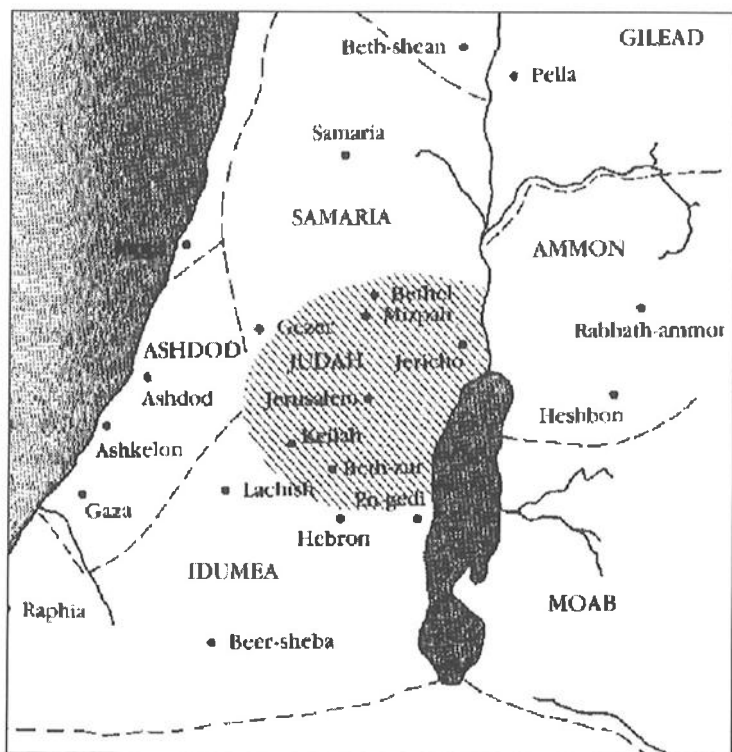
Indicatoren die de overgang van PP I naar PP II in Judah markeren zijn o.a. de constructie van forten, de groei van het aantal zegels en zegelafdrukken, de toename van het gebruik van munten en de aanwezigheid van veel Attisch aardewerk.

Namen

Omdat er verschil bestond tussen de omvang van het gebied van de stam Juda en de grenzen van het koninkrijk Judah, dat naast het stamgebied van Juda ook dat van Benjamin omvatte, is het wenselijk in de tekst dit verschil tot uiting te laten komen. Vandaar dat in dit artikel is gekozen voor de volgende aanduidingen: *Juda*, als aanduiding voor het stamgebied van de stam Juda en *Judah*, als naam voor de bestuurlijke eenheid van het koninkrijk. Daarnaast wordt *Yehud* gehanteerd voor het gebied dat binnen de grenzen van de Perzische provincie met die naam lag.

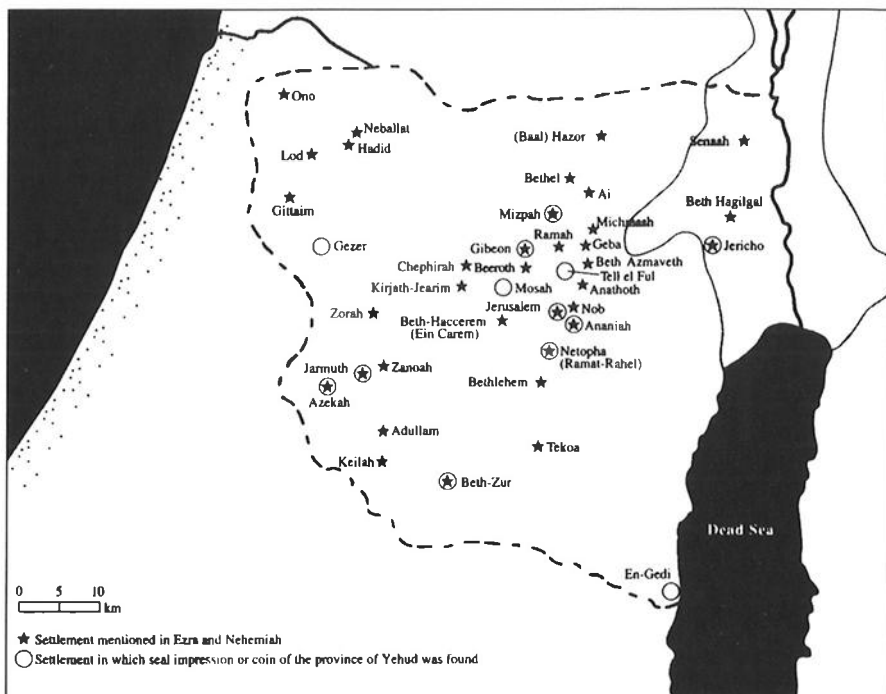
Grenzen

De globale ligging van Yehud is aangegeven op afbeelding 1. De exacte grenzen van het gebied zijn echter nog steeds een punt van discussie.

Afb. 1. Yehud.

Hoezeer de meningen daaromtrent verschillen wordt duidelijk bij vergelijking tussen de bescheiden grenzen zoals aangegeven door Rainey (afb. 3) en de veel ruimer gekozen grenzen door Stern (afb. 2). Carter meent deze

Afb. 2. Grenzen van Yehud volgens E. Stern (bron: Carter 1999, 85).

grenzen te mogen definiëren op grond van twee indicaties: een ligging binnen de westelijke en zuidelijke grensforten en de aanwezigheid van zegels, zegelafdrukken en munten met vermelding van Yehud. Carters grens is iets ruimer dan die van Rainey, maar zijn visie is nog niet algemeen geaccepteerd.

De bewoning

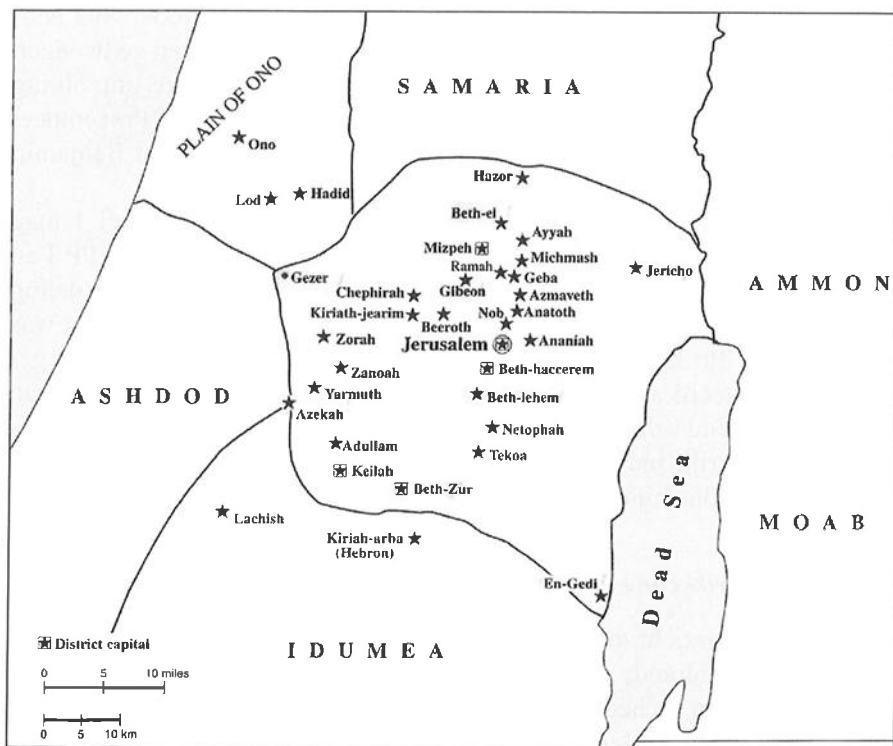
Inzicht in de bewoning van het gebied kan uit twee soorten gegevens worden opgebouwd, namelijk de resultaten van surveys die inzicht geven in de aanwezigheid van bewoonde sites enerzijds en de informatie die de

opgravingen van diverse steden hebben opgeleverd anderzijds. Samen geven ze een indicatie van de ruimtelijke ontwikkeling. Dit beeld wordt aangevuld door de bestudering van de stedelijke ontwikkeling en de architectuur.

Sites

Het eerste onderwerp dat enig inzicht geeft in de ontwikkelingen die zich gedurende de periode van 586 tot 332 v. Chr. hebben voorgedaan kunnen worden verkregen uit de cijfers betreffende het aantal bewoonde sites. Deze geven een eerste indicatie voor het bevolkingsverloop dat in deze periode heeft plaatsgevonden. Uit het overzicht in tabel 1 zijn een aantal conclusies te trekken.

Allereerst blijkt duidelijk een sterke vermindering van de bevolking gedurende de NBP. Het aantal van 270 bewoonde sites loopt tijdens deze periode terug tot 86 (Carter 1999, 236), een daling van 67%. Dit wil zeggen dat

Afb. 3. Grenzen van Yehud volgens A. Rainey (bron: Carter 1999, 86).

Tabel 1. Bewoonde sites in de verschillende periodes (uit Carter 1999).

Periode	Benjamin			Juda			Totaal		
	aantal sites	groei %	inw. aantal	aantal sites	groei %	inw. aantal	aantal sites	groei %	inw. aantal
NBP	157			113			270		
PP I	41	-74%	5.375	45	-60%	7.975	86	-67%	13.350
PP II	59	+43%	7.625	66	+47%	13.025	125	+45%	20.650
H	163	+160%		98	+48%		261	+108%	

* = groei uitgedrukt in % van aantal in vorige periode.

H= indicatie voor de Hellenistische periode na 332 v. Chr.

enkel deze 86 sites bewoond werden in de PP I. De omvang van de sites is bekend zodat met behulp van een schatting van het aantal inwoners per ha. (ca. 200-250 inw./ha.) ook een indicatie van het inwoneraantal van Judah kan worden berekend. Voor de PP I was dit ca. 13.350 waarvan ca. 60 % in Juda woonde en de overige 40% in Benjamin (Carter 1999, 201).

De cijfers tonen een duidelijke daling van de bevolkingsomvang in het oude koninkrijk Judah gedurende de Neo-Babylonische periode. Niet aangetoond kan worden in hoeverre deze daling het gevolg was van gedwongen deportatie of van vrijwillig vertrek om andere redenen. Deze ontvolking trad niet alleen in de provincie Juda maar ook in Benjamin op. Procentueel is er zelfs sprake van een grotere daling van het aantal sites in Benjamin t.o.v. Juda, namelijk 74% t.o.v. 60%.

Een volgende conclusie die op grond van de gegevens in tabel 1 mag worden getrokken is dat het aantal sites in Benjamin gedurende de PP I en PP II iets kleiner blijft dan in Juda, namelijk 47 % t.o.v. 53%. Was de daling van het aantal sites in Juda al kleiner dan in Benjamin, ook de stijging was gedurende de PP II in Juda 4% groter dan in Benjamin. Worden deze gegevens gerelateerd aan de omvang van de provincies (stamgebieden) van Benjamin en Juda dan blijkt de oppervlakte van Benjamin slechts 25% van het koninkrijk Judah te hebben uitgemaakt. De bewoningsdichtheid in Benjamin was dus bijna twee keer die van Juda.

Stedelijke ontwikkeling en architectuur

Om enig overzicht te krijgen van de aard en omvang van de bewoning in de steden gedurende de Neo-Babylonische en Perzische periode kunnen de resultaten van archeologische opgravingen bestudeerd worden. Belangrijke opgravingen in Benjamin werden gedaan in Bethel, Tell en-Nashbeh (Mitzpah), Tell el-Full (Gibeah), Gibeon, Mozah en een nederzetting bij

Nebi Samuel. In Juda is momenteel het meest bekend uit opgravingen in Jeruzalem, Ramat Rachel, Beth Zur, Jericho en Ein Gedi. Omdat het onmogelijk is in dit korte bestek alle opgravingsplaatsen afzonderlijk te bespreken zijn de belangrijkste resultaten in een tabel samengevat (tabel 2).

Tabel 2. Stedelijke ontwikkeling. Naar Carter 1999.

Stad	NBP 587-532 v. Chr.	PP I 532 – 480 v. Chr.	PP I 480 – 332 v. Chr.
<u>Benjamin</u>			
Bethel*	geringe schade	bescheiden bebouwing	grotere nederzetting
Beitin**	voorspoedig herstel	simpele bouwmethoden	betere constructies
Mitzpah <i>T. en-Nashbeh</i>	selectieve destructie direct herstel kleine woningen	dunne stadsmuur op oude oude poort bebouwd ruimere 4-kamer huizen	450-400 v. Chr. verwoest daarna onbewoond
Gibeon <i>El-Gib</i>	geen destructie bloeiende stad	onbewoond	onbewoond
Gibeah <i>Tell el-Ful</i>	destructie na 550 v. Chr. bewoond	grotere nederzetting	450-400 v. Chr. verwoest daarna onbewoond
Nabi Samuel	bloeiende stad	bloeiende stad	bloeiende stad?
<u>Juda</u>			
Jeruzalem	grote destructie bewoning in regio Hinnon graven bewoning stad?	zeer kleine stad (30 ha) enige bewoning Hinnon graven herbouw tempel?	kleine stad (60 ha) ruime bewoning religieus centrum herbouw muur 1,2 m?
Ramat Rachel	—***	—***	akropolismuur 1,2 m dik bebouwing buiten de muur residentie gouverneur?
Beth Zur	—***	—***	kleine nederzetting woon- en voorraad ruimten
Jericho	—***	—***	kleine nederzetting bouwkundige resten verwoest in 340 v. C.
Ein Gedi	—***	—***	zeer kleine nederzetting gebouw met 3 vleugels resten dikke pleisterlagen verwoest in 340 v. C.
* = historische naam, ** = moderne naam, —*** = geen voldoende informatie			

Het beeld van de ontwikkelingen in Benjamin en Juda verschilt sterk van elkaar en de gebieden zullen daarom afzonderlijk besproken worden.

Benjamin

De verovering van Palestina door de Babyloniërs ging doorgaans met vele verwoestingen gepaard, maar in Benjamin was geen sprake van grote verwoestingen al was er wel sprake van lichte schade. In de Neo-Babylonische periode werd die schade zeer spoedig weer hersteld. De herbouw bestond vooral uit kleine woningen. De stadsmuren werden niet hersteld. Een uitzondering op dit algemene beeld vormde Gibeah (Tell el-Ful), waar wel een volledige destructie plaatsvond, maar rond 550 v. Chr. weer bewoning was. De rede van deze uitzondering is onbekend.

In de PP I vertoonden de steden een voorspoedige ontwikkeling en stijgende welvaart (Mitzpah, Bethel, Gibeah, Gibeon). Deze toegenomen welvaart kwam tot uiting in ruimere woningen en betere bouwmethoden.

Aan het begin van PP II verschenen nieuwe stadsmuren, ditmaal met een dikte van ca. 1,10 m. Bethel en mogelijk ook Nabi Samuel ontwikkelden zich voorspoedig. In andere steden trad groeistagnatie op. Mitzpah en Gibeah werden in de periode van 450-400 v. Chr. verwoest en bleven daarna onbewoond (Lipschitz 2003).

Twee plaatsen in Benjamin blijken in de PP I van bijzonder belang te zijn geweest en verdienen hier extra vermelding, te weten Gibeon en Mitzpah. Het belang van Gibeon (el-Gib) blijkt uit de aanwezigheid van vele wijnpersen en andere vondsten. Daarnaast blijkt dat in Mitzpah, gedeeltelijk door de Babyloniërs verwoest, de bebouwing opvallend goed bewaard is gebleven. Dit wordt toegeschreven aan een opzettelijk uitgevoerde, vooraf goed geplande, selectieve destructie in “vredestijd”. Daarbij werden o.a. de binnenmuur en binnenpoort van het dubbele poortenstelsel uit de IJzertijd volledig afgebroken, waarna op het vrijgekomen gebied enkele openbare gebouwen werden opgetrokken. Op grond van deze gebouwen en andere vondsten wordt geconcludeerd dat in Mitzpah, zeker in de PP I, het administratief centrum van de provincie Yehud gevestigd was.

Juda

In Juda werden tijdens de verovering door de Babyloniërs wel veel steden compleet verwoest. Een groot deel van die verwoesting vond plaats

voorafgaand aan de val van Jeruzalem in 586 v. Chr. De steden langs de westgrens werden vrijwel direct weer bewoond. Genoemd kunnen worden o.a. Tel Batash, Azeka, Tell Judeidah, Maresha en Azekah. De steden in het zuiden bleven na hun verwoesting tot ver in de PP II onbewoond en zij ontwikkelden zich langzaam tot kleine nederzettingen. De steden langs de oostgrens werden ook pas in de PP II weer bewoond. Enkele steden, o.a. Jericho en Ein Gedi, werden vervolgens rond 340 v. Chr. opnieuw verwoest. De reden van de verwoesting is onbekend. Een uitzondering vormt Jeruzalem, waarvan het momenteel vrijwel zeker lijkt dat er in de PP I weer bewoners aanwezig waren. De werkelijke ontwikkeling van Jeruzalem begon echter pas in de PP II.

Verdediging

Speciale aandacht vragen de stadsmuren. Uit de opgravingen bleek dat tijdens de NBP en PP I vrijwel geen enkele stad over een stadsmuur beschikte. Eerst bij het aanbreken van de PP II blijken nieuwe muren te worden opgetrokken, soms rond het stadslichaam maar een enkele maal ook wel uitsluitend rond de acropolis zoals bv. in Ramat Rachel. Het zijn dunne muren van ca. 1,20 m. dikte met enkelvoudige poorten van het één-deurstype.

De afwezigheid van sterke stadsmuren schreef men toe aan het feit dat de NBP en de PP een tijd zou zijn geweest, waarin er “vrede” heerste. Deze verklaring kan echter niet van toepassing zijn op de periode van eind PP I en PP II. In die periode blijkt een stelsel van losstaande forten te hebben bestaan. Het waren meestal min of meer rechthoekige burchten van ca. 1-1,5 ha., vaak voorzien van kazematmuren en één of meerdere torens. Deze forten dienden als vestigingsplaats voor de garnizoenen van gezagsgetrouwe troepen, die tot taak hadden te zorgen voor zowel de externe veiligheid als de interne rust.

Het is mogelijk dat, na de diverse opstanden in delen van het rijk, het Perzische bestuur met de mogelijkheid van verdere opstanden rekening hield. Sterke stadsmuren, die militaire acties tijdens deze conflicten tussen burger en bezetter zouden bemoeilijken, waren in die omstandigheden ongewenst. Het doel van de dunne stadsmuren lijkt daarom meer gericht op bescherming van de inwoners tegen aanvallen door roofdieren en roofovervallen door bendes dan op verdediging tegen legers van een vreemde mogendheid of de eigen Perzische autoriteit.

Keramik

Net als bij de architectuur onderging de materiële cultuur in Judah gedurende de NBP geen noemenswaardige veranderingen. De 6de eeuw v. Chr. was een zeer lange periode van transitie, waarin oudere vormen werden gecontinueerd. Het aardewerk uit deze periode wordt wel gekenmerkt door een duidelijk teruglopende kwaliteit. Aan deze transitieperiode kwam een einde in 538 v. Chr., bij het begin van de Perzische periode. Vanaf dat moment vond een langzame verdringing van de oude IJzertijd vormen door artefacten met nieuwe karakteristieken plaats. Gevolg van deze langzame verdringing is dat het ceramisch vondstmateriaal moeilijk dateerbaar is. Vaak speelt de aanwezigheid van goed dateerbaar, geïmporteerd Grieks aardewerk in dezelfde archeologische context een belangrijke rol bij de datering van de lokale keramik.

Geïmporteerd aardewerk

Tijdens de Perzische periode was Griekenland de belangrijkste bron van geïmporteerd aardewerk. Amiran stelt dat vanaf het midden van de 6de eeuw v. Chr. de contacten met het Griekse cultuurgebied toenemen en dat daarvoor ook de culturele invloed intensiveert. Tijdens de piek van deze periode, in de 5de en 4de eeuw, exporteerde Griekenland haar goederen en cultuur “to wherever a harbour for Greek ships was available” (Amiran 1958, 15).

Het aardewerk was vooral afkomstig uit het gebied rond de Egeïsche Zee en langs de noordoostkust van de Middellandse Zee. Het betrof in eerste instantie vooral kleine parfumflesjes en vaatwerk geschikt voor het serveren van wijn. Resten van geïmporteerd aardewerk zijn op vele vindplaatsen in Benjamin en Judah gevonden. De belangrijke vindplaatsen zijn Mitzpah en Jeruzalem (540-420 v. Chr.), Gezer (5de eeuw v. Chr.), Ein Gedi: (450-375 v. Chr.) en Jericho (5de en 4de eeuw v. Chr.). Opvallend is dat de ouderdom van het aardewerk sterk varieert.

Lokaal gemaakt aardewerk

Het lokale aardewerk is in twee groepen te onderscheiden: de lokale imitaties van buitenlandse prototypen en lokaal aardewerk dat de keramische tradities van de IJzertijd voortzet.

Imitaties

Het gaat bij de oosterse groep om imitaties van prototypes van Assyrische en Babylonische oorsprong. Deze groep is klein en zal hier niet verder worden besproken. Bij de westerse imitaties heeft veelal Attisch en Cypriotisch aardewerk model gestaan. Het gaat hierbij niet uitsluitend om het klakkeloos overnemen van ideeën maar ook om een soort kruisbestuiving. Amiran noemt de tuitlamp als een goed voorbeeld van het “wandelen” van ideeën. De open lamp immigreerde gedurende de 8ste of 7de eeuw v. Chr. naar Griekenland en ontwikkelde zich tot een gesloten lamp met tuit. Dit nieuwe type keerde eind 5de of begin 4de eeuw naar de Oriënt terug.

Een ander voorbeeld is de *Persian Bowl*, een lokaal gemaakte container, gebaseerd op een type amfoor afkomstig van Cyprus en de Griekse eilanden. In Ein Gedi werden een klein aantal scherven van deze voorwerpen aangetroffen te midden van een grote hoeveelheden lokaal aardewerk bestaande uit de *Judean Highland Assemblage* (JHA). Daarom wordt aangenomen dat zij waarschijnlijk tot de groep lokaal gemaakte imitaties behoren.

Overig aardewerk

Het lokale aardewerk is het type waarin de keramische tradities van de IJzertijd werden voortgezet, het is vooral in Samaria en Judah gevonden. Daar werd kennelijk het langst aan oude tradities en gebruiken vastgehouden; zij vormen de basis van de *Judean Highland Assemblage*. Het is een uitgebreide groep waartoe o.a. kommen, kookpotten, kannen, kruiken, open lampen en vazen behoren. Op veel van dit lokaal gemaakte aardewerk zijn resten met zegelafdrukken gevonden.

Ook de *holemouth jars*, een continuering van het type waartoe tijdens het koninkrijk Judah de “*lmk jars*” behoorden, is onderdeel van deze groep. In de Perzische periode ontbreekt de *lmk*-inscriptie uiteraard. In Gibeah werd een grote gepleisterde put aangetroffen die emmers vol scherven, afkomstig uit de tweede helft van de 6de eeuw v. Chr. bevatte. Onder de vondsten in Gibeon bevonden zich handvaten met een inscriptie. Of zich hieronder ook de *holemouth jars* bevonden, is niet duidelijk. De vondst in Ein Gedi, hoewel hij al eerder werd vermeld, mag hier niet ontbreken, gezien de omvang van het gevonden *Judean Highland Assemblage* materiaal.

Zegels

De zegels en zegelafdrukken uit de Perzische tijd kunnen, net als bij de andere vondsten, in drie groepen worden ingedeeld: geïmporteerde zegels, lokale zegels waaronder imitaties van buitenlandse zegels en Yehud zegels.

Geïmporteerde zegels

Deze groep omvat zegels van Babylonische, Achaemenidische, Egyptische en Griekse herkomst. Van de zegels van Babylonische, Egyptische en Griekse herkomst zijn weinig exemplaren bekend, bv. een kegelvormig zegel uit Bethel (6de-5de eeuw v. Chr.) en twee zegels uit Ein Gedi (5de-4de eeuw v. Chr.). De geringe verspreiding wijst op weinig directe handelscontacten. Van de Achaemenidische zegels (de regeringszegels) is tot op heden zelfs geen enkel exemplaar gevonden. Volgens deskundigen wijst dit op “regeren op afstand”, een wijze van besturen waarbij het aantal contacten tussen de regering in Perzië en de lokale bevolking minimaal was.

Lokale zegels

In deze groep treffen we zowel Palestijnse zegels als Babylonisch-Perzische, Achaemenidische en Griekse imitaties aan. De Palestijnse zegels bouwen voort op de oude Phoenicisch-Israëlitische traditie. Zij tonen vooral sfinxen, griffioenen en dierenfiguren. Van de zegels met dierenfiguren werden er veel in Mitzpah aangetroffen.

Babylonisch-Perzische imitaties tonen afbeeldingen van de Perzische koning schietend, jagend en strijdend met griffioen. Op de Achaemenidische imitaties staan beelden van een leeuw in diverse houdingen, o.a. lopend, brullend of stervend. De vondsten zijn bekend uit o.a. Mitzpah, Gibeon, Mozah, Nebi Samuel, Jeruzalem, Ramat Rachel, Jericho en En Gedi. De Griekse imitaties kennen de grootste variëteit. Ze hebben afbeeldingen van een uil, helm, en diverse goden en godinnen. Deze zegels zijn vooral uit zegelringen op bullae, handvaten en stoppers bekend. Uit de grote diversiteit aan imitaties wordt geconcludeerd dat er sprake moet zijn geweest van een ruime beïnvloeding vanuit de Griekse archipel.

Yehud zegels zijn lokale zegels die samenhangen met de lokale administratie. Omdat op deze zegels vrijwel altijd het woord Yehud in Paleo-

Hebreeuws of Aramees schrift voorkomt worden zij Yehud zegels genoemd. De zegels en zegelafdrukken uit deze groep zijn over de gehele regio van Benjamin en Juda gevonden.

Zegels met de inscriptie YHD (Yehud) in Paleo-Hebreeuws schrift komen voor in 6de eeuw v. Chr. Zij zijn overal in Benjamin en Juda aangetroffen maar ontbreken in Jericho en Ein Gedi. Van buiten de grenzen van Yehud zijn slechts twee exemplaren bekend; één in Tel Azekah en één in Tel Jarmuth. Uit het voorkomen van deze zegels in de 6de eeuw v. Chr. wordt geconcludeerd dat het Paleo-Hebreeuws de officiële taal van de administratie was tijdens de Neo-Babylonische periode.

De zegels met Aramees schrift worden door Avigad al in de 6de en 5de eeuw v. Chr. gedateerd (Meshorer 1982, 17). De meerderheid van de deskundigen acht dat te vroeg en dateert ze in de 5de en 4de eeuw. Ook de door de deskundigen gehanteerde indeling kent weinig eenheid. Aharoni onderkent twee groepen (Aharoni 1962 en 1964). Een groep met de spelling YHWD, YHD, YH of H + een symbool + de toevoeging PHWH (Provincie). Dit zouden de koninklijke zegels zijn geweest die in verband stonden met het officiële provinciale bestuur.

Daarnaast is er een groep zegels met Yehud + persoonsnaam (Yehud + NN), eventueel met de toevoeging gouverneur (NN + HPHH), of de naam en een andere functie (NN + functie). Enkele voorbeelden zijn: “toebehorend aan El’azar”, “toebehorend aan Baruch zoon van Shim’i” of “Elnathan, de gouverneur”, “Yeho’ezer, de gouverneur”, “Shelomy, de notaris” of “Yermi de schrijver”. Er is ook één zegel van een vrouw “Shelomith de dienaar (*amah*) van Elnathan, de gouverneur”.

Het verspreidingsgebied van de zegels is groot en omvat geheel Benjamin en Juda. Buiten Yehud zijn slechts drie exemplaren bekend; uit Kadesh Barnea, Tel Harisim en Babylon. Velen werden gevonden in de citadel van Ramat Rachel, vooral zegels en bullae van gouverneurs. Daaruit wordt door sommigen, waaronder de opgravers, geconcludeerd dat Ramat Rachel de zetel van de gouverneur van de provincie Yehud is geweest.

Er bestaat geen duidelijk beeld over het gebruik van de zegels. Volgens Stern (2000) werden de zegels gebruikt door ambtenaren belast met de belastinginning ten behoeve van de Perzische autoriteit, de autonome provincie Yehud en de schatmeester van de tempel. Daarnaast zouden het de zegels zijn geweest van de hogepriesters, in die periode wanneer zij naast hun religieuze positie ook de functie van gouverneur bekleedden.

Munten

Voor de munten gevonden op het grondgebied van Judah wordt een indeling gehanteerd die veel overeenkomst vertoont met de indeling van het aardewerk, namelijk de buitenlandse munten en de Palestijnse munten, met de speciale groep van de Yehud munten.

Buitenlandse munten

In tegenstelling tot andere regio's in Palestina werden in Yehud slechts weinig buitenlandse munten gevonden. Opvallend is dat geen gouden Perzische munten in Yehud en Samaria zijn gevonden. Dit toont aan dat er in Yehud geen behoefte bestond aan muntgeld met een hoge waarde, noch voor belastingheffing, noch voor handelsdoeleinden.

Tot nu toe is slechts melding gemaakt van een zilveren munt uit Lycië uit de 5de eeuw v. Chr. gevonden in Jeruzalem, en twee munten aangetroffen in Beth-Zur: één Sidonische en één Tyreense. Dit zou er op kunnen wijzen dat er weinig directe buitenlandse handelscontacten waren. Dit wil niet zeggen dat er geen buitenlandse goederen aanwezig waren (zie bv. het Attische aardewerk) doch eerder dat deze via tussenhandel werden verkregen, betaald met lokale munten of door middel van ruilhandel.

Lokale munten

Lokale munten overspoelden Palestina in de 5de en 4de eeuw v. Chr. Zij werden in diverse regio's gemaakt, te herkennen aan de plaatsaanduiding in Aramees schrift zoals o.a. Ashdod, Askalon, Gaza, Samaria en Yehud. Daarnaast bestond er een groep munten zonder plaatsaanduiding. Bij deze non-epigrafische munten is het onderscheid naar herkomst vrij moeilijk. Hoewel heel veel vondsten uit Palestina worden gemeld blijken er maar weinig uit Yehud afkomstig. Dit wordt eveneens gezien als aanwijzing dat de handel met andere regio's gering moet zijn geweest.

Yehud munten

Een speciale groep onder de lokale munten vormen de Yehud munten. Dit zijn zeer kleine zilveren muntjes met een doorsnede van 7-9 mm., die in de

provincie Yehud zelf werden gemaakt. Ze worden ook wel minimunten of *Yehud Fractional Coins* genoemd.

In het geheel bestaan er 17 soorten Yehud minimunten, maar deze dateren lang niet allemaal uit de Perzische tijd. Van de munten met de lettercombinatie YHD, YHDDH, YHWD en YHWDH zijn slechts die voorzien van YHD en YHWD aan de Perzische periode toe te schrijven. Zij zijn voorzien van een inscriptie in Paleo-Hebreeuws schrift en niet in het, in die periode gangbare, Aramese schrift. Zij komen voor vanaf ca. 400 v. Chr.

De volgende types zijn te onderscheiden:

Vroeg in PP II:

- Yehud (YHD) + Atheense Uil	0,48 gr.
- Yehud (YHD) + Persische Valk	0,26 gr.
- Yohanan de priester (YWHNN HKWHN) + uil in profiel	0,16 gr.

Laat in PP II verschenen verder:

- Yehezqyah “de gouverneur” (van Yehud):	
- YHZQYH HPHH + Atheense Uil	0,48 gr.
- YHZQYH HPHH + lynx	0,26 gr.

Volgens Ronen (zie Gerson 2001, 111; Ronen 1998) is het gewicht van de Uil-munt van 0,48 gr. vrijwel identiek aan de Gerah zoals gebruikt in de 1ste Tempel periode. De Gerah was 1/24ste Shekel met een gewicht van 11,4 gr. (= 0,475 gr.). In Yehud zou dus sprake zijn van een koppeling tussen de waarde van de nieuwe munten uit de Perzische tijd en de waarde uit het oude koninkrijk Judah. Deze indruk wordt nog versterkt doordat ook bij de kleinere muntjes van respectievelijk 0,26 gr. en 0,16 gr. een koppeling aan de Gerah (namelijk ca. 1/2 en 1/3) aanwezig blijkt.

De munten in Samaria waren relatief gezien veel zwaarder, hun obol woog gemiddeld 0,67 gr., de halve obol 0,28 gr. en de 1/4de obol 0,14 gr. Dit gewichtstelsel lijkt meer op het Atheense systeem te zijn geïntereerd. Kennelijk werd in Yehud de voorkeur gegeven aan een munt gebaseerd op de waarde van de Shekel. Dit wordt toegeschreven aan de religieuze plicht die voorschreef dat alle joden een jaarlijkse afdracht van een halve shekel aan de tempel in Jeruzalem dienden te betalen. Voor de bewoners van Samaria gold deze verplichting niet.

De Yehud munten hadden een grote verspreiding en zijn in grote delen van Yehud gevonden. Hieruit blijkt dat zij door de plaatselijke bevolking veelvuldig werden gebruikt. Opvallend is dat, op een enkele in Samaria na, geen mini-munten buiten de grens van Yehud zijn gevonden. Dit wijst erop

dat deze munten uitsluitend voor lokaal gebruik binnen de eigen provincie hebben gediend.

Conclusie

Welke conclusies kunnen nu ten aanzien van de ontwikkelingen in de overgangperiode van Judah naar Yehud getrokken worden op basis van het archeologisch materiaal? Een overzicht van de resultaten van de deelstudies is in tabel 3 weergegeven.

Tabel 3. Belangrijkste opgravingsresultaten (naar Carter 1999).

	NBP	PP I	PP II
<i>Sites</i>			
Totaal	270	86	125
Benjamin	-74%	0%	+43%
Juda	-60%	0%	+47%
<i>Steden</i>			
Benjamin	Snel herstel	Groei en bloei	Neergang
Juda	Onbewoond	Enig herstel	Enige bloei
<i>Architectuur</i>			
Benjamin	Kleine woningen	Grotere woningen, muur in Mitzpah	Mitzpah verwoest
Juda	Armelijk	Bewoning Jeruzalem	Herbewoning steden
<i>Keramiek</i>			
Import	Weinig	Grieks	Grieks
Lokaal	IJzertijd traditie	JHA + <i>holemouth</i>	JHA + <i>holemouth</i>
Imitaties	Geen	Attisch en Cypriotisch	
<i>Zegels</i>			
Palco-Hebreeuws	Yaāzaniah	YHD	YHD + provincie
Aramees	geen Mesopotamische	Geen Perzische	YHD + NN+ gouverneur
<i>Munten</i>			
Import	Weinig	Weinig	Weinig
Mini-munten	Geen	Geen	YWHNN HKWHN YHZQYH + HPHH

Na de verovering van de Babyloniërs, die gepaard ging met veel verwoestingen, trad gedurende de NBP (587-532 v. Chr.) een aanzienlijke daling van het aantal bewoonde sites op. Ondanks de hiermede samenhangende sterke daling in inwoneraantal, was er echter geen sprake van een vol-

ledige ontvolking. Ook blijkt er geen breuk in de materiële cultuur te zijn opgetreden. In de architectuur werd het 4-kamerhuis gecontinueerd, doch de kwaliteit van haar constructie was slechter. De introductie van een nieuwe bouwvorm, namelijk het Mesopotamische “hofhuis”, vooral in gebruik als “openbaar gebouw”, vond zeer sporadisch plaats. Hun bouw geschiedde in lokaal materiaal. Bij het lokale aardewerk werden eveneens tradities uit de IJzertijd voortgezet. Wel was ook hier sprake van een terugloop van de kwaliteit van de producten. Op de zegels werd nog steeds gebruik gemaakt van het Paleo-Hebreeuwse schrift, dat kennelijk bij de administratie in gebruik was.

Samenvattend kunnen we over de Neo-Babylonische periode zeggen dat oude tradities en maatschappelijke patronen voortgezet werden. De duidelijke kwaliteitsvermindering van de producten wijst wel op verlies van kennis en vakmanschap.

In de PP I (532-ca. 450 v. Chr.) trad geen bevolkingsgroei van enige betekenis op. Het aantal bewoonde sites bleef constant, al trad wel enige verschuiving op. Daarbij werden een klein aantal NBP sites verlaten en enkele nieuwe sites gebouwd. De economische toestand verbeterde langzaam, maar de ontwikkeling voltrok zich niet egaal. De meeste ontwikkelingen vonden plaats in Benjamin, waar enkele steden enige economische vooruitgang boekten. Dit kwam tot uiting in de bouw van ruimere 4-kamerhuizen en een verbetering van de bouwkundige kwaliteit. Ook op het gebied van keramische producten en andere inheemse artefacten steeg de kwaliteit, wat wijst op een toename van kennis van de fabricageprocessen en de opkomst van een nieuwe groep vaklieden. Het geproduceerde aardewerk toont qua vormgeving echter veel overeenkomst met de oude lokale tradities uit de ijzertijd. Nieuwe vormen worden slechts mondjesmaat geïntroduceerd.

Uit de aanwezigheid van veel geïmporteerd Attisch aardewerk, te dateren tussen 540-420 v. Chr., mag worden afgeleid dat er uitgebreide handelscontacten met de Griekse eilanden en het Mediterrane kustgebied bestond. De afwezigheid van aardewerk en zegels met Mesopotamische signatuur doet vermoeden dat de contacten met Perzië weinig intensief waren. In economisch opzicht moet er daarom van een redelijke mate van isolatie sprake zijn geweest.

Tijdens het PP II (ca. 450-332 v. Chr.) groeide het aantal bewoonde sites en de bevolking nam toe met een kleine 55%. Dit percentage is te groot voor de natuurlijke groei zodat waarschijnlijk enige migratie heeft plaatsgehad. Er zijn echter geen materiële aanwijzingen over de herkomst van deze bevolking aangetroffen. In het ruimtelijk patroon treden verschuivingen op door de verwoesting van Mitzpah en Gibeah (450-400 v. Chr.).

De steden in Juda begonnen zich te ontwikkelen, waarbij Jeruzalem een dermate grote groei doormaakte dat het de eerste stad van Yehud werd.

Ondanks het positieve beeld van de bevolkingsontwikkeling was het economische klimaat nog even pover als in de PP I. De aan- of afwezigheid van bepaalde munten is hiervoor een belangrijke indicator. Zo kan uit de afwezigheid van de gouden Perzische munt worden afgeleid dat de handel met Perzië waarschijnlijk minimaal was en dat er in Yehud kennelijk geen behoefte bestond aan waardevol muntgeld. Dat slechts een beperkt aantal munten uit andere Palestijnse regio's werden gevonden en dat ook weinig Palestijnse zegels en zegelringen in Yehud werden gevonden wijst eveneens op gering handelsverkeer met de buurregio's. Daar komt bij dat de Yehud munten nauwelijks buiten de grenzen van de eigen provincie werden gevonden. De meeste werden ten zuiden van Jeruzalem, verspreid over diverse locaties, gevonden. Zij werden waarschijnlijk uitsluitend lokaal, door grote groepen inwoners binnen de eigen provincie, gebruikt.

Ondanks dit minder florissante economisch beeld, dat wijst op een redelijk geïsoleerde maatschappij met minimale economische contacten met buitenwereld, moet er toch van enige internationalisatie sprake zijn geweest. De aanwezigheid van mini-munten, voorzien van teksten als "Yochanan de priester" en "Yehezqyah de Gouverneur" in Aramees schrift, de lingua franca in het Perzische rijk, wijzen op een voorzichtige stap in de assimilatie van buitenlandse ideeën.

Literatuur

- Aharoni, Y. 1962 en 1964. *Excavations at Ramat Rachel I and II*. Rome.
- Amiran, Ruth. 1958. *Ancient Pottery of Erez-Yisra'el*. Jerusalem: Department of Antiquities.
- Carter, Charles E. 1999. *The Emergence of Yehud in the Persian Period: A Social and Demographic Study*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Gerson, Stephen N. 2001. Fractional Coins of Judea and Samaria in the Fourth Century BCE. *Near Eastern Archaeology* 64: 106-121.
- Grabbe, Lester L. 1994. *Judaism from Cyrus to Hadrian*. London: SCM Press.
- Lipschitz, Oded en Joseph Blenkinsopp. 2003. *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Lipschitz, Oded en Manfred Oeming. 2006. *Judah and the Judeans in the Persian Period*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Meshorer, Y. 1982. *Ancient Jewish Coinage. Vol. I*. New York.
- Stern, Ephraim. 2000. *Archaeology of the Land of the Bible: Volume II: Assyrian, Babylonian, and Persian Periods (732-332 B.C.E)*. New York: Doubleday.
- Zorn, Jeffrey R. 1997. Mizpah: Newly Discovered Stratum Reveals Judah's Other Capital. *Biblical Archaeology Review* 23: 28-38, 66.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) €20,50 (leden €13,50)

Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)

De Egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstaften uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.

27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.)

€11,50 (leden €6,75)

Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.

28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)

Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.

29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) €29,50 (leden €20,50)

Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €32,00 (leden €20,50)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. *De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

33. R.J. DEMARÉE en K.R. VEENHOF (eds.), *Zij Schreven Geschiedenis Historische Documenten uit het Oude Nabije Oosten*. (X + 480 p., 30 illustraties en 8 kaarten) €27,- (leden €20,-)

43 bijdragen gewijd aan historisch gezien belangrijke tekst(groep)en, uit de schriftelijke nalatenschap van het gehele Oude Nabije Oosten, uit de periode tussen 2500 en 100 v. Chr. Geannoteerde vertalingen van officiële inscripties, brieven, oorkonden, autobiografieën, epen, legenden, historiografische teksten, astronomische dagboeken en profetische teksten. Alle vertalingen gaan vergezeld van een inhoudelijk commentaar en een literatuuropgave.

34. J.H. INSINGER, *In het Land der Nijlcataracten*; Bewerking en toelichting: Dr. Maarten J. Raven (VIII + 195 p., 53 ill., 2 kaarten en registers) €32,- (leden €24,50)

Jan Herman Insinger (1854-1918) woonde en werkte bijna veertig jaar in Egypte. Relatief onbekend gebleven, verdient hij toch grotere bekendheid. Als fervent reiziger, fotograaf en kunsthandelaar kende hij Egypte als geen ander. Eén van zijn reisverslagen is bewaard gebleven: het journaal van een reis door het Sudanese deel van Nubië in 1883. Slechts vergezeld door enkele inheemse gidsen en kameeldrijvers maakte Insinger deze reis alleen. Zijn ooggetuigeverslag bevat naast boeiende informatie over land en volk, geologie en waterstaat, flora en fauna, ook aantekeningen over de geheimzinnige monumenten van de diverse Nubische culturen.